

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук і соціальних технологій
Кафедра психології та педагогіки

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН
У СУЧАСНОЇ МОЛОДІ»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
напряму підготовки
053 Психологія

Виноградча Анастасія Григорівна
Науковий керівник: Голубєва М. О.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент: Приходькіна Н. О.
кандидат педагогічних наук, доцент

Кваліфікаційна робота захищена з
оцінкою «_____»

Секретар ДЕК _____
«_____» _____ 2020 р.

Київ - 2020

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи дослідження формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді... ..	7
1.1. Поняття про етичне ставлення до тварин, «веганство», «права тварин», історичний аспект їх формування	7
1.2. Поняття гуманного ставлення до тварин, відмінності між гуманним ставленням та етичним.....	13
1.3. Загальна характеристика вікового періоду «молодість», психологічні особливості віку	15
1.4. Вплив активізму сучасної молоді на просування ідей етичності.....	18
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	20
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.....	22
2.1. Організація проведення емпіричного дослідження психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.....	22
2.2. Результати дослідження психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.....	26
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	41
РОЗДІЛ 3. Психолого-педагогічні методичні рекомендації щодо формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді	43
3.1. Програма, методи, форми та принципи проведення освітньої роботи з сучасною молоддю щодо формування етичного ставлення до тварин	43

3.2. Реалізація програми поширення формування етичного ставлення до тварин серед сучасної молоді, методичні рекомендації	47
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	49
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	54
ДОДАТКИ	61

ВСТУП

Сучасний світ за останні роки став епіцентром змін. Почали підійматися питання та проблеми, яких в минулому навіть не існувало, почали озвучуватися речі, які замовчувалися. Сучасні жителі рухаються, рухаючи з собою планету. З'являються нові ідеали, поширення та прагнення до них. Людство активно розповсюджує толерантність до всіх і всього, і абсолютну нетерпимість до жорстокості у всіх її проявах. Якщо ще років тридцять назад люди, наприклад, купували косметичні засоби, не задумуючись про процес їхнього виробництва, і лише інколи звертаючи увагу на склад, то зараз гостро стоїть проблема тестування цих засобів на тваринах. Те саме питання з фармацевтичними компаніями, одягом, їжею, функціонуванням цирків, зоопарків. Якщо раніше цирки, зоопарки або дельфінарії були просто місцем розваги, то зараз перше, що спадає на думку, коли чуєш ці слова – це експлуатація, жахливі умови перебування тварин та жорстокість.

Тему етичного ставлення до тварин, а саме вегетаріанства та веганства, та їх зв'язок з психічними порушеннями та виявленням закономірностей певних психологічних особливостей досліджували у своїх роботах: клінічний психолог Йоган Міхалак, Сяо Чжан, Френк Якобі. «Вегетаріанська дієта та психічні розлади» [48]; Метью Рубі про взаємозв'язок вживання м'яса, моральності та рівня маскулінності [57, с. 447-450]; німецьке дослідження Тамари Фейлер про особистість та поведінку та їх кореляцію пов'язану з вживанням м'яса, дослідження щодо створення портрету «веганської особистості» [52, с. 294-301]; [53, с. 246-255]. Дослідження на тему зв'язку п'ятифакторної моделі особистості, депресії та вегетаріанської дієти Кетрін Форестел та Джона Нізлека, які у своїй роботі висунули гіпотезу щодо вищого рівня відкритості до нового досвіду за п'ятифакторною моделлю особистості у вегетаріанців, а також вищого рівня депресивності та нейротизму у порівнянні з невегетаріанцями [39].

Враховуючи психологічний аспект, існує стала думка у суспільстві, підкріплена результатами деяких іноземних досліджень щодо зв'язку між етичним стилем життям з повною чи частковою відмовою від тваринних продуктів та ризиком виникнення психічних розладів, особливо з депресивністю та obsесивністю. Встановлена кореляція між надмірними намаганнями слідувати здоровому образу життя, до яких можна віднести вегетаріанство, веганство та інші «дієти», які перетворюються на одержимість та розладами харчової поведінки, які мають безпосередній зв'язок з психічним станом. Люди, що ігнорують ситуацію з правами тварин та питання етичності, просто ховаються за власними захисними механізмами, які заперечують реальність жорстокості. Більшість людей навіть не думають про це питання, а маючи можливість подивитися на прояви жорстокості в цій сфері – відкидають її, адже знають, що нічого приємного не побачать, тому простіше жити в незнанні. Тому *наша тема* «Психологічні особливості формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді» *є досить актуальною*.

Об'єкт нашого дослідження є формування етичного ставлення до тварин.

Предмет нашої наукової розвідки є психологічні особливості формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.

Мета нашої кваліфікаційної роботи – виявити та визначити психологічні особливості формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні щодо існування певних психологічних особливостей у формуванні етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.

Згідно з об'єктом, предметом, метою та гіпотезою дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Проаналізувати основні поняття відносно теми дослідження;

2. Провести емпіричне дослідження щодо виявлення та визначення психологічних особливостей етичного ставлення до тварин у молоді;
3. Розробка та упровадження психолого-педагогічних методичних рекомендацій щодо поширення етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.

Наукова новизна нашої розвідки полягає в розкритті поняття «етичного ставлення до тварин», етичних принципів життя, відмінності від суміжних понять, таких як вегетаріанство, веганство, дослідженні психологічних особливостей формування етичного ставлення та встановленні закономірностей.

Практична значущість нашої роботи полягає у розробці та упровадженні психолого-педагогічних методичних рекомендацій щодо формування та поширення етичного ставлення до тварин у сучасної молоді та можливості їх використання у педагогічній практиці.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН У СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

1.1. Поняття про етичне ставлення до тварин, «веганство», «права тварин», історичний аспект їх формування.

За даними продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО, англ. Food and Agriculture Organization, FAO) кожного року люди вбивають заради м'яса великих господарських тварин – близько 3 мільярдів, домашніх птиць – 66 мільярдів, гризунів – 71.5 мільйонів, заради шкіри – 1.5 мільярда тварин, загалом число вбитих тварин людиною в рік перевищує 70 мільярдів особин [38].

Люди почали задумуватися про весь біль та жорстокість, які стоять за кожною річчю, зробленою із тварин. Поширення ідей та поглядів, протести та акції по всьому світу, використання ЗМІ як основного інструменту, агітації та марші, осередками яких більшою мірою виступає молодь, звертають на себе увагу влади, маючи результати на законодавчих рівнях. Існує близько 45 країн світу, де повна або часткова заборона на виготовлення хутра та шкіряних виробів, де для цього використовують померлих не від рук людини тварин. Скільки тисяч тварин кожної години помирає, і в яких умовах, щоб опинитися на полицях супермаркетів задля людської поживи. Звичайно є закони спрямовані на так звану гуманність, що передбачають гуманне, тобто мінімально жорстоке поводження з тваринами. Ці закони не мають на меті заборону, відмову або зменшення ролі тварин в промисловості, лише більш-менш терпимі умови їхнього існування та життя. Починаючи з XXI століття, з кожним роком, насправді, байдужих до цієї теми стає менше, все більше людей починають турбуватися не лише про власне благополуччя, але й про стан довкілля. Проблема екології, шкоди планеті, споживання продуктів

«жорстокості» стали невід'ємною частиною повсякденного життя. Раніше людство не турбувалося сортуванням сміття, впливом викидів та продуктів власної діяльності на екосистему. Важливим чинником у справі формування гуманного ставлення до тварин є інтернет. Можливо, питання в тому, що 50 років тому не було «Ютуб», люди просто не бачили, скільки живих істот та організмів страждають, і тому не могли навіть думати про ці наслідки. Зараз, побачивши декілька секунд відео або фото тестування косметики, наприклад, на кроликах, відкриється нова реальність і все, що стоїть за нею, скоріш за все людині більше не захочеться використовувати таку косметику, принаймні вона почне про це думати, звертати на це увагу та щось робити. Звичайно, є інша перспектива, де людину це просто не вразить і залишить байдужою, але ігнорування в сучасному світі просто неможливе. Кожного дня, варто зайти в будь-яку соціальну мережу, і ми обов'язково отримаємо потік страждань, причиною якого завжди є людина.

За Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження», «тварини - біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові» [13].

Тваринна етика - це термін, який використовується в наукових колах для назви галузі етики, яка вивчає відносини між людиною та тваринами, моральний розгляд тварин та те, як до них слід ставитися. Тваринна етика розглядає права тварин, добробут тварин, законодавство про тварин, видову дискримінацію, пізнання тварин, збереження дикої природи, моральний статус тварин, поняття нелюдської особи, винятковість людини, історію використання тварин та теорії справедливості (*переклад з англійської тут та далі наш - А. В.*) [33; 59]. Для вивчення цієї галузі було запропоновано кілька різних теоретичних підходів відповідно до різних теорій, що відстоюються в моральній та політичній філософії [70; 31].

Етичне ставлення до тварин – за визначенням найбільшої світової організації PETA (англ. people for the ethical treatment of animals; укр. люди за етичне ставлення до тварин) – фокусується на чотирьох сферах, в яких найбільш інтенсивно страждають тварини протягом найдовших періодів часу: в лабораторіях, харчовій промисловості, торгівлі одягом та індустрії розваг. Ведеться також робота над різними іншими питаннями, що включають жорстоке вбивство гризунів, птахів та інших тварин, яких часто вважають «шкідниками», протидіють жорстокому ставленню до одомашнених тварин. В основі зоозахисних принципів лежить переконання у тому, що тварини мають права й заслуговують того, щоб їхні основні інтереси було враховано, незалежно від того, приносять вони користь людям чи ні. Основна ідея полягає в тому, «що тварини можуть страждати, відчувати біль. Звідси витікає, люди не мають права використовувати тварин для їжі, одягу, розваг, досліджень та інших цілей» [51].

У світі набуває поширення процес веганства. Веганство – практика не їсти та не вживати будь-яких тваринних продуктів, таких як м'ясо, риба, яйця, сир чи шкіра [35]. Веганство (або веганізм) – філософія, яка відкидає товарний статус тварин. Послідовники дієти або філософії відомі як вегани. Відмінності веганства: дієтичні вегани (також відомі як «суворі вегетаріанці») утримуються від споживання м'яса, яєць, молочних продуктів та будь-яких інших продуктів діяльності тваринного походження. Етичний веган (також відомий як «моральний вегетаріанець») – це той, хто не тільки дотримується веганської дієти, але поширює філософію на інші сфери життя та виступає проти використання тварин з будь-якою метою. Іншим терміном є «екологічне веганство», яке означає уникнення продуктів тваринного походження через позицію, що промисловість із використанням тварин є шкідливою для довкілля.

Термін «вегетаріанець» застосовується з 1839 року для позначення того, що раніше було описано як овочевий режим або дієта [55, с. 12].

Історія вегетаріанства простежується до долини Індської цивілізації в 3300–1300 рр. до н. е. На індійському субконтиненті [32; 62; 63], особливо в північній та західній Древній Індії [32; 60]. Ранні вегетаріанці включали індійських філософів, таких як Магавіра та Ахарія Кундакунда, тамільський поет Тіруваллувар, індійські імператори Чандрагупта Маур'я та Ашок; грецькі філософи, такі як Емпедокл, Теофраст, Плутарх, Плотін і Порфірій; римських поетів Овідія та драматурга Сенеки Молодшого. [37; 54]. Грецький мудрець Піфагор, можливо, виступав за ранню форму суворого вегетаріанства. Він забороняв своїм послідовникам їсти боби та носити вовняний одяг. Евдокій Кнідський, учень Архіта і Платона, пише, що «Піфагор відрізнявся такою чистотою і настільки уникав убивств і вбивць, що він не лише утримувався від їжі тваринного походження, але навіть тримав відстань від кухарів та мисливців» [71, с. 200, 235]. Одним з найдавніших відомих веганів був арабський поет аль-Мажаррі (бл. 973-1057 рр) [47]. Його аргументи ґрунтувалися на здоров'ї, переселенні душ, гуманному ставленні до тварин і погляді, на який посиляється Порфірій в «*De Abstinence ab Esu Animalium*» («Про утримання від їжі тваринного походження») - якщо люди заслуговують справедливості, то і тварини також [37, с. 141-143].

Вегетаріанство зарекомендувало себе як значний рух у Британії та Сполучених Штатах XIX столітті [42]. Невелика частина вегетаріанців повністю уникала тваринної їжі [45]. У 1813 р. поет Персі Біш Шеллі опублікував «Вказівки про природну дієту», виступаючи за «утримання від їжі тваринного походження та спиртних напоїв», а в 1815 р. Вільям Ламб, лондонський лікар, заявив, що його «водно-рослинна дієта» може вилікувати будь-що від туберкульозу до вугрів [69, с. 69-70]. В. Ламб називав тваринну їжу «звичним роздратуванням» і стверджував, що «їжа молока і м'ясоїдство є лише гілками загальної системи, і вони повинні стояти або падати разом». Нетваринна дієта Сільвестра Грема - переважно фрукти, овочі, вода та хліб, виготовлені в домашніх умовах із цільнозернового борошна - стала

популярною як лікувальний засіб у 1830-х роках у США [61]. За цей час було створено кілька веганських громад. У штаті Массачусетс, Амос Бронсон Алкотт, батько романістки Луїзи Мей Алкотт, відкрив школу храмів у 1834 р. та Фрутлендс у 1844 р. [43], а в Англії у 1838 році Джеймс П'єрпонт Грівз заснував Конкордіум, веганську громаду в будинку Алкотт на Шинка звичайна. Права тварин – це ідея та рух, який стверджує, що тварини повинні мати можливість жити вільно від людського втручання і що їх ніколи не можна використовувати для отримання людської користі. Тварини мають певні права, але їх недостатньо. Існує теорія, прихильники якої стверджують, що тваринам не вистачає мови та складних пізнавальних здібностей, це те, що чомусь робить їх меншими. Однак тварини мають здатність переживати такі емоції, як біль, страх, щастя, відчай та зв'язок із іншими. Якщо розумна істота може постраждати від рук людей, ми зобов'язані захищати братів наших менших від наших власних братів. Тварини мають більшу ціну, ніж їхня грошова вартість, і позбавлення їх цієї цінності створює культуру, в якій на тварин дивляться як на їжу, хутро чи слугу. Рух за права тварин, спрямований на усунення цього погляду на тварин, заї надання тваринам прав поза тим, чим вони користуються в даний час. Йдеться не про те, щоб тварини були рівні з людьми, а про врахування їх цінності при прийнятті рішень.

Перші закони про права тварин було введено між 1635-1780 рр. У 1635 р. Ірландія стала першою країною, яка прийняла законодавство про захист тварин [40]. У 1641 р. у колонії «Свобода» штату Массачусетс було прийнято закон, який включав регулювання проти будь-яких нелюдських чи жорстоких по відношенню до тварин дій [29]. У 1687 р. Японія ввела заборону їсти м'ясо та вбивати тварин [58]. У 1789 р. філософ Джеремі Бентам у «Вступі до принципів моралі та законодавства» стверджував, що здатність тварини страждати - а не їх інтелект - означала, що їм слід надати права: «Питання не в тому, чи можуть вони міркувати, говорити, але, чи можуть вони страждати? Чому закон повинен відмовити в захисті будь-якій чутливій істоті?» [34]. У період із 1822 по 1892

роки було прийнято ще більше законів про захист тварин. У 1822 р. Британський парламент прийняв Закон про жорстоке поводження з худобою [65, с. 51-75]. У 1824 році в Англії було засновано перше товариство з захисту прав тварин Річардом Мартіном, Артуром Брумом, Льюїсом Гомперцем та Вільямом Вільберфорсом, «Товариство запобігання жорстокості до тварин», яке згодом стало RSPCA (The Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals) [56]. Того ж року Гомперц опублікував «Моральні розслідування про становище людини та жорстоких подій», одну з перших книг, у змісті якої сформульовані ідеї, які потім відомі як веганство [41]. У 1835 році Британія прийняла перший Закон про жорстокість до тварин [36]. У 1866 році було засноване американське «Товариство запобігання жорстокості до тварин» Генрі. У 1875 році Френсіс Пауер Кобб створила у Британії «Національне протівізієне товариство» [49]. У 1892 р. Англійський соціальний реформатор Генрі Стівенс Солт опублікував «Права тварин: враховані у зв'язку з соціальним прогресом» [44].

У період 1944-1998 рр. права тварин отримували все більшу підтримку. У 1944 році англійський захисник прав тварин Дональд Уотсон заснував Британське товариство веганів [64]. У 1970 р. Річард Д. Райдер ввів термін «видова дискримінація» - термін дискримінації тварин на основі їх видової приналежності [58]. Цей термін популяризував філософ та етик Пітер Зінгер у своїй книзі «Визволення тварин» 1975 року. Книгу вважали дуже впливовою у розвитку прав тварин [46, с. 1-21]. Інші етики, які з тих пір працюють у цій галузі, включають роботи Тома Регана, Стіва Ф. Сапонціса, Паоли Кавальєрі та Евелін Плухар.

Отже етичне ставлення до тварин – це не лише стиль харчування, що виключає продукти тваринного походження, а життєва філософія з стародавньою історією щодо зменшення жорстокості та зниження споживання продуктів діяльності жорстокості та насилля, повага до тварин та рівного ставлення до них. Боротьба за права тварин – історичний рух, обґрунтований

концепціями та ідеями багатьох філософів та діячів, за їхню цінність та намагання донести ідею про відсутність у людини права використовувати їх заради власної користі та задоволення, необґрунтованість роз'єднання людей та тварин, їх сили та влади.

1.2. Поняття гуманного ставлення до тварин, відмінності між гуманним ставленням та етичним

Гуманність (лат. *humanus* – людський) – любов, увага до людини, повага до людської особистості; добре ставлення до всього живого; людяність, людинолюбство [4].

Система установок особистості щодо людини, групи людей, живої істоти, обумовлена моральними нормами і цінностями, представлена у свідомості переживаннями жалю і реалізована у спілкуванні і діяльності в актах сприяння чи допомоги [20]. У вузькому сенсі гуманність – прагнення не завдавати страждань людині наскільки це можливо [16].

Гуманне ставлення до тварин (гуманне поводження з тваринами) – неспричинення жорстокості тваринам, уважне, любовне, добре ставлення до тварин, співчуття до них, повага до їхнього життя, прав і свобод, сприяння їхньому благу, бути їм корисними, надавати їм допомогу, покращувати якість життя тварин [7; 6].

Добробут тварин - це широка екоетична концепція, яка охоплює такі вимоги, як фізичне й моральне здоров'я тварини, а її гармонію з навколишнім середовищем. Інакше кажучи, добробут тварини припускає задоволення різних потреб тварин: інстинктивних, фізіологічних, психологічних, соціальних, а також наявність відповідного їх потребам природного середовища. Добробут тварин — це дуже важливий екоетичний принцип, який повинен виконуватися

при утриманні свійських, сільськогосподарських тварин і тварин, які використовують для розваг і наукових досліджень.

У 1984 р. професор А. Уебстер розробив концепцію так званих п'яти свобод (прав) одомашнених тварин, які увійшли у Всесвітню Декларацію добробуту тварин.

1. Свобода від голоду й спраги – шляхом надання доступу до води і їжі, які підтримують гарне здоров'я й активність.
2. Свобода від дискомфорту – шляхом надання відповідного середовища для проживання, включаючи житло й місце для сну й відпочинку.
3. Свобода від болю, поранень або хвороби – шляхом проведення превентивних заходів або ранньої діагностики й лікування.
4. Свобода виявлення природної поведінки шляхом надання достатнього місця, відповідних сприятливих умов і пристосувань, а також компанії собі подібних.
5. Свобода від страху й стресу – шляхом забезпечення відповідних умов і відносин, які виключають моральні страждання [5].

Таким чином, концепція гуманності у ставленні до тварин повністю відрізняється від концепції етичності. Наприклад, гуманність – це не тримати в одній клітці багато курей, а лише одну, або давати простір коровам, яких потім відправлять на забій. Гуманність спрямована на допомогу та мінімізацію страждань тварин, забезпечення їх базовими потребами, коли етичність передбачає повну відмову від використання тварин, їх будь-якої експлуатації для будь-яких потреб, визнання їх прав і цінності та визнання їх на рівні з людськими. Етичне ставлення до тварин – комплексне, широке поняття, що включає в себе стиль харчування, життєві принципи та погляди щодо використання одягу, продуктів тваринного походження, покупки речей, що тестувалися на тваринах або в яких використані компоненти тваринного

походження, філософія та моральний принцип людини, які є свідомим та серйозним вибором.

1.3. Загальна характеристика вікового періоду «молодість», психологічні особливості віку

Згідно з Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», до молоді належать громадяни віком від 14 до 35 років [12]. У вітчизняній соціології проблема молоді, вікових меж молоді породила одну з найбільш жвавих дискусій щодо способу відділення молоді від інших груп людей. Оскільки взяв гору підхід, згідно з яким молодь є соціально-демографічною групою, дискусія про вікові межі молоді стала однією з центральних. Приблизно в один час (кін. 1960-х - поч. 1970-х рр.) І. Громов, С. Іконнікова і В. Лісовський показали, що в якості вікових меж для радянської молоді можуть бути прийняті 15 років (нижня) і 25 років (верхня), на фактично тих самих аргументах С. Іконнікова визначила віковими межами 16 і 30 років, а В. Боряз - 14 і 35 років. У кінці 1990-х рр. проблема залишалася відкритою, і автори робіт про молодь вирішували її по-різному. Так, Б. Ручкін запропонував умовно розділити загальний віковий інтервал молоді (15-29 років) на три етапи: підлітки - до 18 років, молодь - 18-24 роки, «молоді дорослі» - 25-29 років (тут помітне повернення до концептуальних розробок Ш. Бюлер, Е. Шпрангера, багато пізніше Л. Розенмайра, а у вітчизняній соціології - В. Боряза). Цікавим є виділення Ручкіна на тлі цієї вікової класифікації того, що називається соціокультурним поколінням. Звернення до правових і професійних аспектів дорослішання призводить П. Бабочкіна до встановлення вікових меж молоді в межах від 14 до 28 років. Г. Ентеліс робить висновок, що «сьогодні ... вже можна говорити про соціальну групу «молодь» в інтервалі 14-24 років» [10, с. 46].

Молодь – соціально-демографічна група, що має соціальні та психологічні риси, зумовлені віковими особливостями молодих людей, процесом становлення їх духовного світу, специфікою положення в соціальній структурі суспільства. Зазвичай до молоді відносять людей у віці від 16 до 30 років. Однак в залежності від соціально-економічних та інших факторів нижній і верхній кордони можуть бути зміщені. Із точки зору соціології виділяють три дослідні підходи до молоді: 1) критично-засуджувальний, або негативістський, підхід (характерний для соціологів, які називають молодь «втраченим», «розгубленим», «байдужим», «запізнілим» поколінням); 2) захоплено-оптимістичний, виявляється в ідеалізації і захвалюванні молоді; 3) науковий підхід, властивий ученим, що вивчають молодь в її становленні і розвитку з урахуванням конкретних історичних соціальних умов, в яких відбувається її життєдіяльність. Повне визначення було дано І. Коном: «Молодь – соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану та обумовлених соціально-психологічними властивостями. Молодість як певна фаза, етап життєвого циклу біологічно універсальна, але її конкретні вікові рамки, пов'язаний з ними соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і залежать від суспільного ладу, культури та властивих даному суспільству закономірностей соціалізації». Із цього визначення можна винести, по-перше, що молодь - це поняття демографічне. Молодість – певний віковий етап, етап дозрівання і розвитку людини, що лежить між дитинством і дорослістю. Критерії віку молодості не є чіткими. ЮНЕСКО відносить до молоді осіб у віці між 17 і 25 роками. У Росії (а раніше в СРСР) молоддю більшість вчених вважають осіб у віці від 15 до 29 років [28].

Вік молодої людини тісно пов'язаний із певними соціально-економічними процесами. Цей період у житті людини побічно відображає рівень розвитку індивіда, його статус, суспільне становище, характер діяльності, діапазон соціальних ролей, самосвідомість і рівень домагань членів

відповідної вікової групи. Друга ознака молоді – це її соціальне становище. У новітній час фізичне, зокрема статеве, дозрівання помітно прискорилося, що знизило кордони юнацького віку. Навпаки, ускладнення суспільно-трудової діяльності, в якій повинна брати участь людина, спричинило за собою збільшення необхідних термінів навчання. Нове покоління молоді значно пізніше, ніж їх ровесники в минулому, починають трудове життя, довше сидять за шкільними партами. Після школи більшість продовжують навчання. У XX столітті ускладнилися критерії соціальної зрілості. Соціалізація сьогодні здійснюється під впливом багатьох соціальних чинників, таких як сім'я, школа, суспільство однолітків, засоби масової інформації та ін. ЗМІ сприяють виробленню специфічної «молодіжної» самосвідомості і стилю життя – молодіжної субкультури.

Молодь характеризується певними соціально-психологічними ознаками. Загальний недолік життєвої практики і знань обумовлює підвищену допитливість. Підвищена емоційність, прагнення до пошуку нових переживань, відчуттів проявляються в юнацькому романтизмі. Для молодих людей характерно прагнення до наслідування, особливо зовні ефектним діям, стилю поведінки, способом мислення; прагнення до самоствердження, спрага діяльності, динамізм психічних станів, постійні пошуки нового, незвіданого, прагнення до придбання самостійності і власного життєвого досвіду, активні пошуки свого місця в житті, покликання, пов'язані з прагненням до самоствердження і самовдосконалення.

Роль молоді в сучасних умовах переходу до ринку, демократії, правової держави різко зростає через прискорення темпів суспільного життя. Чим вище темп розвитку, чим швидше оновлюються знання, умови праці та побуту, тим помітніше стають соціально-культурні відмінності між поколіннями. Нові проблеми і події штовхають на пошуки принципово нових рішень і критичну

переоцінку минулого досвіду, що вимагає більш активної і творчої участі молоді [1].

Сучасна молодь - осередок руху. Вона задає тенденції, направляє, бунтує, прогресує. Трансформує ідеї кращого світу, турбується про все навколо, розглядає проблеми світу глибше та масштабніше. За рахунок віку та енергії, прагненню до самореалізації, самоствердження, пошуку себе та влиттю в спільноту, бажанню бути активним та взірцевим складовим середовища, молодь підіймає всіх інших.

1.4. Вплив активізму сучасної молоді на просування ідей етичності.

Держава визначає загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України в інтересах особистості, суспільства та держави, основні напрями реалізації державної молодіжної політики в Україні щодо соціального становлення та розвитку молоді. Наразі молодь України за даними соціологічних опитувань для урядового порталу виконавчих органів України характеризується такими кількісними й якісними показниками: юнаки і дівчата віком від 14 до 35 років становлять 15 407 522 осіб – приблизно третина усього населення країни; 70 % молоді мешкає у містах, 30 % – у селах; близько двох мільйонів молодих сімей, із них близько 600 тис. мешкають у сільській місцевості; 2 709 161 студентів, які навчаються у 340 вишах I-IV рівнів акредитації; близько 5 % молоді беруть участь у громадському русі. Молодь – це активний учасник громадського життя суспільства; найактивніша демографічна група; молодь – це третина економічної активності населення.

Молодь часто недостатньо представлена в політично-соціальному житті, оскільки дорослі домінують у дискурсі. Однак багато молоді стурбовані та

поінформовані громадяни, які можуть виступати за зміни у своїх громадах. Молодь – це еластична категорія, вік якої починається і закінчується, змінюється в межах культурного контексту, але це часто дуже чітка стадія в житті людини, до якої конкретні питання чи політика є дуже актуальними. Вони можуть включати політику, охорону здоров'я та соціальні питання [50].

Соціополітичний розвиток (далі – СПР) – це «психологічний процес, який охоплює коло пізнань, умінь, поглядів, світогляду та емоцій, що підтримують соціальні та політичні дії» [67, с. 255-271]. Процес СПР далі визначався Родеріком Вотсом та Констанс Фленеган, «щоб вплинути на соціальний аналіз молодих людей, світогляд та почуття владних повноважень та надати їм можливості та підтримку їх поведінки щодо участі у суспільстві» [66, с. 779-792].

Соціальний активізм – урбаністичний термін, метою якого є дії заради змін соціальних, політичних, економічних та питань навколишнього середовища, також є переважаючою формою молодіжного активізму. Сьогодні, мільйони молодих людей по всьому світу беруть участь у соціальній активності, яку організовують, інформують, проводять та оцінюють дорослі.

Зараз по всьому світу молодь влаштовує протести та акції на захист тварин та просування ідей етичності, часто це робиться сумісно із екологічними протестами, об'єднуючи проблеми екології з використанням людиною тварин у промисловості. В Україні громадські організації щодо боротьби за права тварини організовані людьми, чий вік до 35 років, як і багатьох її учасників, що говорить про молодь як про локомотив ідей етичності в країні. Якщо дивитися на вік учасників парадів та протестів різної тематики – то це також переважно молодь. Проводячи опитування та дискусії серед однолітків, відсоток небайдужих та свідомих – високий, однак, піднімаючи тему зі страшим поколінням, часто можна зустріти не таку гостру реакцію та стурбованість даним питанням та ситуацією. В Україні в 2016 році було створено першу

організацію «Єдина планета» – об'єднаний рух зоозахисних, веганських та екологічних ініціатив, головна мета – впровадження в життя суспільства етичного ставлення до тварин, відповідального та поважного ставлення до довкілля та біорізноманіття планети. Громадська організація (далі – ГО) заснувала кампанію «ХутроOff», яка за заборону виробництва хутра в Україні. Петиція за заборону виробництва хутра набрала рекордну кількість голосів на сайті Верховної Ради України. ГО «Єдина Планета» разом з народними депутатами розробила законопроект, який передбачає заборону виробництва хутра в Україні синхронно з європейськими державами. 31 жовтня 2019 року законопроект зареєстровано у Парламенті під номером 2360. Наразі триває процедура розгляду законопроекту комітетами Верховної Ради України. Список підтримавших кампанію та громадську організацію переважно складають молоді люди.

Таким чином, безумовно саме молодь є рушієм сучасного суспільства, рушієм просування ідей та активізму. В Україні саме молодь впливає на ситуацію з використанням тварин у промисловості та зменшенням такого використання.

Висновки до першого розділу

Були розглянуті теоретичні поняття стосовно теми дослідження. Розглянуто поняття етичного ставлення до тварин, етичних принципів життя, веганства, вегетаріанства, проаналізовано історичний аспект формування понять, права тварин, їх історія та сучасний стан. Історія практики не вживання м'яса та продуктів тваринного походження простежується ще до часів до нашої ери, є предметом робіт значної кількості філософів, в яких кожен розробляв власну теорію та принципи відносно тварин та ставлення до них. Розглянуто рух вегетаріанства та веганства, який зарекомендував себе як течію, починаючи з XIX століття і до сьогодення.

Розглянуті дослідження психологів щодо особливостей поведінки та характеру людей, що дотримуються повної або часткової відмови від споживання тваринних продуктів. Розглянуті роботи про взаємозв'язок психічних розладів та збільшення ризику їх виникнення з відмовою від продуктів тваринного походження та дотриманням етичного способу життя. Розмежовані поняття гуманності та етичності, гуманного ставлення до тварин та етичного. Розглянуто молодь як віковий період та її особливості, психологічні характеристики та новоутворення, характерні для даної групи, активізм сучасної молоді та її внесок у соціальне життя та просування ідей етичного ставлення до тварин.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ТВАРИН У СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

2.1. Організація проведення емпіричного дослідження психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді

Сучасна молодь є епіцентром зародження та формування стійких позицій та висвітлення актуальних проблем. Проблеми життєвих поглядів формуються під впливом вікових особливостей, а сучасний світ диктує необхідність змін та залучення до громадського життя. ЗМІ неперервно висвітлюють глобальні світові проблеми та тенденції, гаджети є незамінною частиною майже кожної людини, в особливості молоді, що робить цю вікову та демографічну групу амбасадором змін та активності. На сьогоднішній день питання зміни світу на краще торкається кожного, але рушієм цієї течії є молодь, нерівність та проблеми екології – лідирують, а наявність чіткої позиції та стилю життя є просто необхідним. Зараз молоді люди не приймають один одного, якщо відсутній світогляд, переконання, думки на всі актуальні питання. Наявний психологічний тиск з усіх боків, людина просто повинна мати свою думку та відстоювати її, бути обізнаною. За соціологічними дослідженнями вчених США, саме ЗМІ сприяють цьому процесу нескінченного потоку інформації. І кожен/кожна має хоч щось знати, щось фільтрувати для себе та вміти висказатися. У стрічці новин після кожної статті, наукової чи художньої, обов'язково йде психологічна, окрім отримання висвітлення актуальних проблем, ми отримуємо психологічне підкріплення необхідності турбуватися про них. Проблеми екології зараз напряду пов'язані з психологією, як приклад, виникнення терміну екологічна свідомість, проведення досліджень на зв'язок наявності психічних порушень та поваги до довкілля.

Емоційний інтелект та соціальна нерівність, поведінкові порушення та жорстокість, забруднення навколишнього середовища та підвищення ризику розвитку депресії чи тривожних розладів – теми досліджень останніх років.

Темою цієї роботи є зв'язок між певними психологічними особливостями та формуванням етичного ставлення у молоді до тварин. Зараз як ніколи набирає обертів рух за права тварин, молодь проводить постійні акції, протести щодо заборони, наприклад, використання тварин заради одягу та розважальної сфери.

За останні декілька років особливо популярні статті про залежність імовірності виникнення психічних розладів, особливо розкривається тема про шизофренію, та веденням вегетаріанського або веганського стилю життя, також висвітлена тема депресивності та етичного ставлення до тварин. Багато досліджень на тему виникнення харчових розладів, спричинених психологічними передумовами через харчування, що виключає вживання продуктів тваринного походження, а саме орторексію – нав'язливий невроз правильного харчування. Усі теми досліджень спрямовані на негативні аспекти психіки та дотримання етичного способу життя.

Початковою метою нашого дослідження було встановлення саме психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді, без акценту на негативні сторони та особливості. Гіпотеза полягала в припущенні щодо існування певних закономірностей психологічних особливостей у сучасної молоді та формування етичності у ставленні до тварин.

За визначенням С. Максименка, «індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Природною передумовою індивідуальних особливостей людини є передусім спадкові та природжені біологічні особливості будови та функцій організму. Дитина народжується з властивими їй конкретними задатками, на ґрунті яких за життя залежно від

умов виховання розвиваються й формуються притаманні певному індивіду будова та функції організму, особистісне психічне буття [11].

В нашій роботі досліджуються внутрішні психологічні особливості, але на формування етичного ставлення до тварин впливає багато чинників та різних зовнішніх факторів. Має значення оточення та виховання, вплив культурний та соціальний, соціальні мережі, соціальні групи, частиною яких є людина, можливий травмуючий досвід, генетична обумовленість або свідомий вибір, що є поштовхом для подальшого глибшого дослідження формування етичного ставлення до тварин та розгляду різних аспектів. Доцільним буде детальніше застосування психологічних методик на різні теми та орієнтовані на дослідження різних аспектів особливостей особистості та використання методу глибинних інтерв'ю, особливістю яких є врахування всіх деталей щодо обговорюваного питання, врахування невербальної комунікації, а також тривалість та нестандартизованість процедури, заглиблення в різні питання та аспекти щодо особистості респондента.

Для дослідження етичного ставлення до тварин було створено власну анкету (див. Додаток А). Питання в цій анкеті стосувалися обізнаності щодо використання тварин у промисловості, стурбованості використанням тварин у промисловості, ставлення, позиції та сфер використання, які є допустимими та недопустимими на думку респондента.

Після проведення анкетування були надані психологічні методики.

Опитувальник емоційної емпатії (Emotional Empathic Tendency Scale, EETS) розроблений в 1972 році Альбертом Мехрабіаном (Albert Mehrabian) і Норманом Епстайном (Norman Epstein). Тест призначений для визначення рівня емпатичних тенденцій, здатності до емпатії як особистісної риси [27].

Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО) - оригінальна психодіагностична методика, розроблена Людмилою Собчик на основі власної

теорії провідних тенденцій. Методичний посібник вперше опубліковано в 1995 році. Методика дозволяє дати кількісні оцінки вираженості індивідуально-типологічних властивостей особистості. Графічне зображення співвідношень цих властивостей дозволяє зрозуміти ступінь компенсування тенденцій, що вийшли за межі норми, судити про переважаючі соціально-психологічні тенденції, про індивідуально-когнітивний стиль обстежуваного [25].

Опитувальник «Мини-СМИЛ» - практичний психодіагностичний інструмент, розроблений Л. Собчик на основі СМІЛ (рос. стандартизированный метод исследования личности; укр. стандартизований метод дослідження особистості) на основі ММРІ. За твердженням автора, опитувальник не є скороченим варіантом «СМІЛ» або ММРІ (Minnesota Multiphasic Personality Inventory; рос. Миннесотский многоаспектный личностный опросник), а являє собою окрему методику [24].

Методики на встановлення психологічних індивідуальних особливостей були надані респондентам із різними позиціями відносно етичності у ставленні до тварин для проведення порівняння та встановлення закономірностей у людей з етичним стилем життя та неетичним у цьому аспекті. Анкету заповнило 64 людини віком від 17 до 26 років – генеральна сукупність. Вибірка складається з 50 людей, для подальшого дослідження були відсіяні респонденти, що не зазначили посилення на свої соціальні мережі, контакти та відмовилися співпрацювати.

Беручи до уваги зазначене вище, використання авторського анкетування є допоміжним інструментом для встановлення статистичних даних та встановлення позицій у питанні етичного ставлення до тварин серед сучасної молоді. Використання методик є ключовим аспектом у встановленні психологічних особливостей та закономірностей. Опитувальники Л. Собчик надають можливість для широкої інтерпретації за різними шкалами, а методика на встановлення рівня емпатії А. Мехрабіана, як і власне рівень

емпатії, є важливою частиною визначення структури особистості у ставленні до тварин.

2.2. Результати дослідження психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді.

Першим завданням емпіричної частини було проведення анкети для встановлення обізнаності, стурбованості, ставлення, позиції та ставлення до сфер використання та збір статистичних даних.

Анкету (див. Додаток А) пройшло 64 людини. Перші два питання - питання про нік та контакти – анонімне, стать зазначати необхідності не було. Із них розподіл за віком: 25% - 21 рік; 17% - 20 років; 17% - 22 роки; 14% - 19 років; 11% - 18 років; 9% - 23 роки; 5% - 24 роки; 1% - 26 років; 1% - 17 років.

3. Чи обізнані Ви про використання тварин у сучасній промисловості?

85% - так; 15% - ні.

4. Чи турбує Вас питання використання тварин у різних сферах?

71% - так, дуже турбує;

26% - не думаю про це;

3% - взагалі не турбує.

Питання для встановлення статистики щодо стурбованості сучасною молоддю використанням тварин.

5. Як Ви ставитеся до використання тварин людиною?

40% - БІЛЬШОЮ МІРОЮ ПРОТИ, але харчові продукти є необхідністю;

35% - ЗА, але лише за відсутністю альтернативи (наприклад, наукові таклінічні дослідження/досліди);

25% - КАТЕГОРИЧНО ПРОТИ, зараз існує альтернатива (штучні організми/шкіра/їжа не тваринного походження/тощо

0% - ЗА, тварини дуже відокремлені від людей/не мають почуттів/їхня експлуатація та вбивство - це нормально.

Для полегшення обробки результатів запропонованим позиціям був наданий числовий бал та наступне ранжування, від найбільш етичного ставлення щодо використання тварин до найменш етичного:

КАТЕГОРИЧНО ПРОТИ, зараз існує альтернатива (штучні організми/шкіра/їжа не тваринного походження/тощо – 4 бали (максимум).

БІЛЬШОЮ МІРОЮ ПРОТИ, але харчові продукти є необхідністю - 3 бали.

ЗА, але лише за відсутністю альтернативи (наприклад, наукові таклінічні дослідження/досліди) – 2 бали.

ЗА, тварини дуже відокремлені від людей/не мають почуттів/їхня експлуатація та вбивство - це нормально – 1 бал (мінімум).

6. Ваша позиція щодо використання тварин у побуті та промисловості?

57% - вживаю м'ясо та продукти тваринного походження, але проти використання тварин в інших сферах (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах)

26% - ВЖИВАЮ м'ясо та продукти тваринного походження, ПРОТИ ВИКОРИСТАННЯ, але НЕ ДОТРИМУЮСЯ етичних принципів у власному житті

12% - дотримуюся вегетаріанства в харчуванні та проти використання тварин (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах)

3% - вживаю м'ясо та продукти тваринного походження та не проти використання тварин в будь-яких сферах

2% - дотримуюся веганства в харчуванні та стилі життя (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах).

Були запропоновані найрозповсюдженіші варіанти стилів харчування, життя. Варіанти, що охоплюють всі сфери, частково охоплюють вибіркові сфери, позиція щодо харчування та не тільки.

Для полегшення обробки результатів запропонованим позиціям був наданий числовий бал та наступне ранжування:

Дотримуюся веганства в харчуванні та стилі життя (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах) – 5 балів (максимум).

Дотримуюся вегетаріанства в харчуванні та проти використання тварин (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах) – 4 бали.

Вживаю м'ясо та продукти тваринного походження, але проти використання тварин в інших сферах (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах) – 3 бали.

ВЖИВАЮ м'ясо та продукти тваринного походження, ПРОТИ ВИКОРИСТАННЯ, але НЕ ДОТРИМУЮСЯ етичних принципів у власному житті – 2 бали.

Вживаю м'ясо та продукти тваринного походження та не проти використання тварин в будь-яких сферах – 1 бал (мінімум).

Усі дані унаочнено у рисунку 2.1

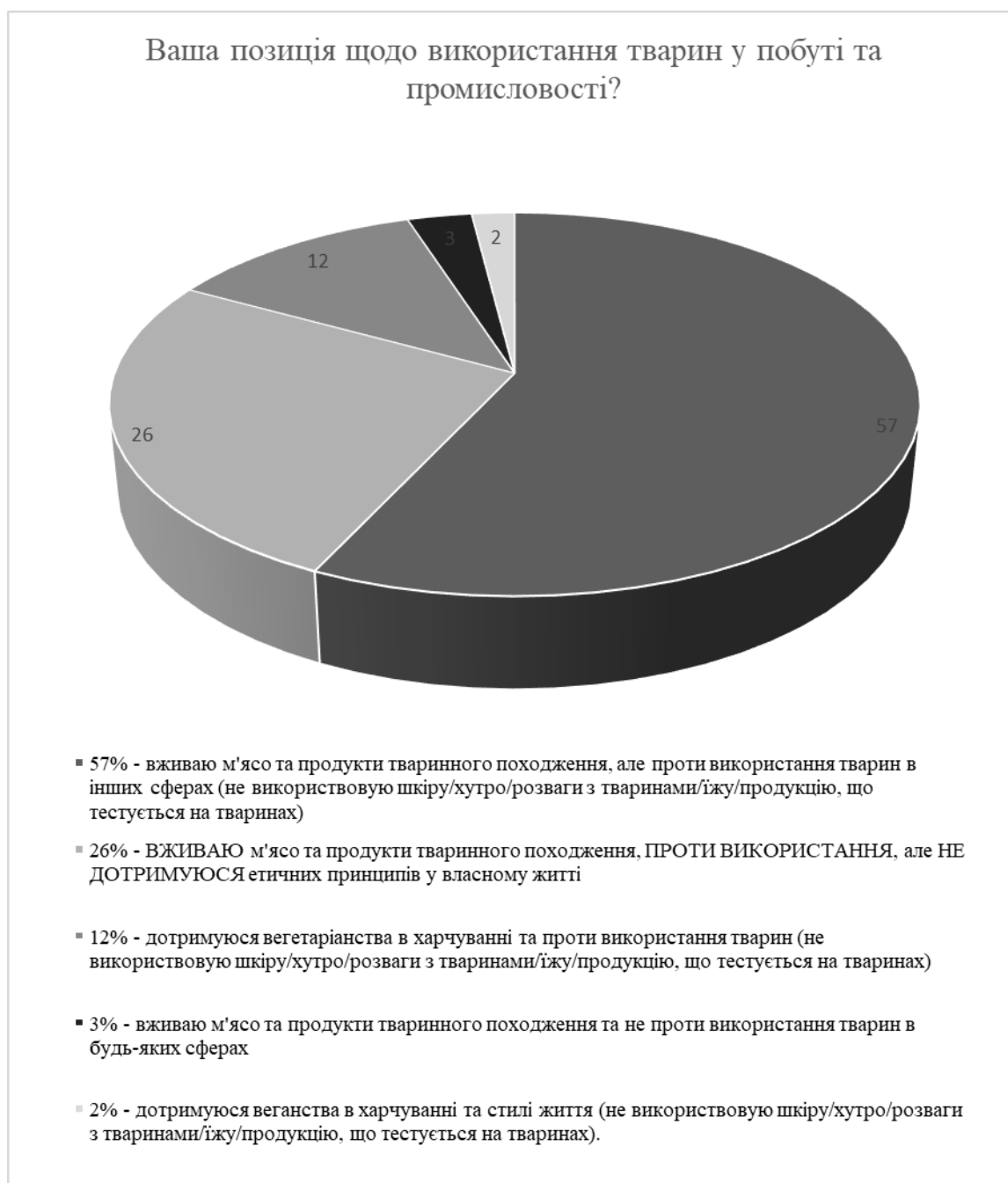

Рисунок 2.1. Ваша позиція щодо використання тварин у промисловості

7. У яких сферах, на Вашу думку, використання тварин є необхідним/нормальним?

61.5% - харчова промисловість;

43.1% - фармакологічні дослідження/наукові досліді;

38.5% - використання продуктів тваринного походження в косметичній продукції (наприклад, мед/слиз равлика/комахи/тощо);

7.7% - вироблення одягу (хутро/шкіра/вовна);

3.1% - тестування косметичної продукції/побутової хімії/тощо;

20% - у жодній;

0% - розважальна сфера (цирки/дельфінарії/фото з тваринами/катання в парках на тваринах/тощо).

8. У яких сферах, на Вашу думку, використання тварин НЕ є необхідним/допустимим

81.5% - розважальна сфера (цирки/дельфінарії/фото з тваринами/катання в парках на тваринах/тощо);

73.8% - тестування косметичної продукції/побутової хімії/тощо;

61.5% - вироблення одягу (хутро/шкіра/вовна);

33.8% - використання продуктів тваринного походження в косметичній продукції (наприклад, мед/слиз равлика/комахи/тощо);

27.7% - фармакологічні дослідження/наукові досліді;

13.8% - харчова промисловість;

16.9% - усі вище зазначені;

6.2% - у жодній.

Для подальшого співставлення результатів анкети та результатів методик на психологічні особливості, питання анкети про ставлення до використання тварин та позицію щодо використання тварин у промисловості були об'єднані для числового підрахунку. Таким чином, питання про ставлення має максимальний бал має 4, мінімальний – 1; питання про позицію має максимальний бал – 5, мінімальний – 1. Загальний можливий мінімальний бал респондента за анкету щодо використання у промисловості – становить 2, максимальний – 9. За рівнями був встановлений такий розподіл: 2-3 бали – низький рівень; 4-6 балів – середній; 7-9 балів – високий. Для формування двох вибірок респонденти були поділені на дві групи: люди з балом за анкету від 2 до 5 (включно) – люди з несформованим або низьким рівнем етичності щодо ставлення до тварин, від 6 до 9 (включно) – люди з наявним сформованим етичним ставленням до тварин.

Наступним етапом було емпірично дослідити за допомогою методик психологічні особливості всіх респондентів, встановити закономірності та порівняння тих, що проти використання та дотримуються принципу етичного ставлення до тварин у житті та тих, які не дотримуються, за використання та не думають про це питання взагалі.

Опитувальник емоційної емпатії (Emotional Empathic Tendency Scale, EETS) (див. Додаток Б). Опитувальник складається з 33 питань, перше з яких на зазначення статі, інші з двома варіантами відповіді – так або ні. Зазначення статі необхідно, бо для жінок шкали вищі, так як встановлено що у жінок більший рівень емпатичних тенденцій. Методика була проведена онлайн, кожному респонденту було надано посилання, і в такому ж форматі був отриманий результат від людини. Мінімальний показник – 0, максимальний – 33. Розподіл балів за рівнями для жінок: 0-16 балів – дуже низький; 17-22 – низький; 23-29 – середній; 30-33 – високий. Розподіл балів за рівнями для

чоловіків: 0-7 – дуже низький; 8-16 – низький; 17-25 – середній; 26-33 – високий. Наведені вище результати зведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Зведені бали за рівень емпатії та контрольних показників анкети

№ респондента	Рівень емпатії	Показник анкети	№ респондента	Рівень емпатії	Показник анкети
1	25 - середній	7	26	23 - середній	7
2	32 - високий	6	27	15 - низький	6
3	19 - середній	6	28	31 - високий	8
4	19 - середній	5	29	22 - середній	5
5	20 - середній	5	30	23 - середній	4
6	27 - середній	8	31	25 - середній	6
7	21 - середній	7	32	30 - високий	9
8	25 - середній	5	33	29 - середній	5
9	25 - середній	5	34	30 - високий	6
10	23 - середній	5	35	31 - високий	5
11	27 - середній	5	36	18 - середній	5
12	15 – дуже низький	8	37	17 - середній	4
13	32 - високий	6	38	26 - високий	6
14	32 - високий	8	39	16 - середній	6
15	24 - середній	6	40	21 - середній	5
16	28 - середній	5	41	23 - середній	5
17	24 - середній	8	42	28 - середній	6
18	26 - середній	6	43	24 - середній	7

Продовження табл. 2.1

№ респондента	Рівень емпатії	Показник анкети	№ респондента	Рівень емпатії	Показник анкети
19	23 - середній	5	44	30 - високий	7
20	29 - середній	3	45	20 - середній	6
21	29 - середній	5	46	27 - середній	5
22	28 - середній	6	47	31 - середній	6
23	25 - середній	5	48	16 – дуже низький	5
24	25 - середній	5	49	21 - середній	4
25	25 - середній	5	50	31 - високий	4

Максимальний показник рівня емпатії – 32, мінімальний – 15. Середнє значення – 24.72 (середній рівень для жінок та чоловіків). Дисперсія – 23.02.

Отже, при розподілі респондентів за балом анкети на дві групи, першу групу (бал 2-5) становлять: респонденти № 4, 5, 8, 9, 10, 11, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 40, 41, 46, 48, 49, 50. Друга група (бал 6-9): респонденти № 1, 2, 3, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 22, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47. Наведені вище результати зведено у таблиці 2.2.

*Таблиця 2.2***Порівняння рівня емпатії та балів за анкету у представників двох груп**

№ респондента група 1 (бал 2-5)	Рівень емпатії група 1 (бал 2-5)	Показник анкети група 1 (бал 2-5)	№ респондента група 2 (бал 6-9)	Рівень емпатії група 2 (бал 6-9)	Показник анкети група 2 (бал 6-9)
4	19	5	1	25	7
5	20	5	2	32	6

Продовження табл. 2.2

№ респондента група 1 (бал 2-5)	Рівень емпатії група 1 (бал 2-5)	Показник анкети група 1 (бал 2-5)	№ респондента група 2 (бал 6-9)	Рівень емпатії група 2 (бал 6-9)	Показник анкети група 2 (бал 6-9)
8	25	5	3	19	6
9	25	5	6	27	8
10	23	5	7	21	7
11	27	5	12	15	8
16	28	5	13	32	6
19	23	5	14	32	8
20	29	3	15	24	6
21	29	5	17	24	8
23	25	5	18	26	6
24	25	5	22	28	6
25	25	5	26	23	7
29	22	5	27	15	6
30	23	4	28	31	8
33	29	5	31	25	6
35	31	5	32	30	9
36	18	5	34	30	6
37	17	4	38	26	6
40	21	5	39	16	6
41	23	5	42	28	6
46	27	5	43	24	7
48	16	5	44	30	7
49	21	4	45	20	6
50	31	4	47	31	6

Середній рівень емпатії в групі 1, де показник етичності вважається низьким та недостатньо сформованим – 24,08. Мінімальний показник – 16, максимальний – 31. Дисперсія становить – 17,83. Середньоквадратичне відхилення – 4,1. Кореляція – -0,104.

Середній рівень емпатії в групі 2, де показник етичності вважається достатнім та сформованим – 25,36. Мінімальний показник – 15, максимальний – 32. Дисперсія – 28,32. Середньоквадратичне відхилення – 5,2. Кореляція – 0,12.

За результатами видно, що середній показник рівня емпатії, без врахування статі, у другої групи трохи вищий.

Для розрахунків був використаний критерій Стюдента. Застосування t-критерію пов'язані з перевіркою рівності середніх значень у двох вибірках. t-критерій Стюдента — загальна назва для класу методів статистичної перевірки гіпотез (статистичних критеріїв), заснованих на порівнянні з розподілом Стюдента [30, с. 1-25].

Висуваються гіпотези згідно критерію та значимості коефіцієнта кореляції:

$H_0: r_{xy} = 0$, немає лінійного взаємозв'язку між змінними; $H_1: r_{xy} \neq 0$, є лінійний взаємозв'язок між змінними.

Всі розрахунки тут і далі - були проведені за допомогою програми Excel. Для розрахунків були використані формули. Формула критерію Стюдента: =ТТЕСТ, далі вводиться масив 1 (показники за шкалою групи №1); масив 2 (показники за шкалою групи №2); хвости – 2 (двосторонній розподіл), та зазначається тип – парний. За результатами коефіцієнт кореляції – не значимий.

Також були зроблені розрахунки бета-коефіцієнту. Бета - коефіцієнт показує, на яку частину величини свого середнього квадратичного відхилення зміниться в середньому значення результативної ознаки при зміні факторної

ознаки на величину його середньоквадратичного відхилення при фіксованому на постійному рівні значенні інших незалежних змінних:

Тобто збільшення X (показники шкали групи №1) на величину середньоквадратичного відхилення $S_x (4,1)$ призведе до збільшення середнього значення Y (показники шкали групи №2) на 0.79% середньоквадратичного відхилення $S_y (5,2)$.

Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО) (див. Додаток В) – надає кількісні оцінки виражених характеристик особистості, а також графічне зображення співвідношення цих характеристик для розуміння ступеня компенсації норм, що перевищують границі. Методика була надана для проходження онлайн, результати отримані так само. В опитувальнику всього 8 шкал: екстраверсія, спонтанність, агресивність, ригідність, інтроверсія, сензитивність, тривожність, лабільність. Показники в межах норми (3-4 бали) – гармонічна особистість; виражені помірно (5-7 балів) – акцентуація рис; виражені занадто (8-9 балів) – дезадаптуючі характеристики.

Порівнявши результати за всіма шкалами респондентів двох груп (див. Додаток Г), були встановлені деякі закономірності. Група №1, у якої бал за анкету 2-5, що вважається низьким та недостатньо сформованим етичним ставленням до тварин: у 9 з 25 респондентів показник за шкалою інтроверсії є занадто вираженим, що за класифікацією Л. Собчик є дезадаптивною характеристикою; у 8 респондентів таким показником є сензитивність. Група №2, у представників якої бал за анкету - 6-9, що вважається достатньо сформованим: у 7 з 25 респондентів рівень сензитивності є занадто вираженим; також у 7 респондентів показник інтроверсії є занадто вираженим; у 6 респондентів – рівень тривожності так само є показником дезадаптивної характеристики (виражена занадто). Порівнюючи середні значення за кожною шкалою респондентів двох груп, результати показників першої групи (бал 2-5) вийшли такі: екстраверсія – 4,72; спонтанність – 5,24; агресивність – 5,2;

ригідність – 5,24; інтроверсія – 6,04; сензитивність – 6,2; тривожність – 5,8; лабільність – 6,4. Середні показники за шкалами у другої групи (бал 6-9): екстраверсія – 5,6; спонтанність – 5,2; агресивність – 5,36; ригідність – 4,96; інтроверсія – 5,8; сензитивність – 6,2; тривожність – 6; лабільність – 6,16.

Таким чином, беручи до уваги середні показники представників обох груп, рівень екстраверсії у другої групи, де показник етичності вважається достатнім та сформованим – на 0,9 вище за середній показник екстраверсії першої групи, де показник етичності вважається низьким та недостатньо сформованим (див. рисунок 2.2). Також у групи №2 показники за шкалами ригідності та лабільності є нижчими на 0,3 за показники групи №1.

Кореляція за шкалою екстраверсії групи №1 (бал 2-5) - -0,17. Кореляція за шкалою екстраверсії групи №2 (бал 6-9) - -0,48. Середньоквадратичне відхилення групи №1 – 2,37; групи №2 – 2,34. Для розрахунку критерію Стьюдента була взята шкала екстраверсії, як та, що найбільш відрізняється. Результат – 0, 27. За результатами порівняння з табличним значенням – статистично не значимий.

Рисунок 2.2. Результати за шкалою екстраверсії методики ІТО двох груп

Опитувальник «МИНИ-СМИЛ» (див. Додаток Д) - використовується для визначення суб'єктивної оцінки людиною свого стану. Складається з контрольних шкал: брехня, достовірність, корекція та базових шкал: надконтроль, песимістичність, емоційна лабільність, імпульсивність, жіночність, ригідність, тривожність, індивідуалістичність, оптимізм, інтроверсія. Методика була надана онлайн, результати зібрані так само.

Показники достовірності результатів за контрольними шкалами: достовірний результат – бали 0-3, 4-5 – недостовірний. Надконтроль: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – зосередженість на поганому самопочутті, 4-5 балів – іпохондрія. Песимістичність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – знижений фон настрою, 4-5 балів – песимізм. Емоційна лабільність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – емоційно-вегетативна нестійкість, демонстративність, 4-5 балів – виражена

емоційно-вегетативна нестійкість, істеричність. Імпульсивність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – амбіціозність, 4-5 балів – імпульсивність, збудливі риси. Жіночність: 0-1 бал – відсутність відхилень від норми, 2-3 бали – намагання підкреслити рішучість та мужність, 4-5 балів – труднощі міжособистісного спілкування та сексуальної адаптації. Ригідність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – ригідність, упертість, 4 бали – підозрілість та конфліктність, 5 балів – паранояльність. Тривожність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – підвищена тривожність, 4-5 балів – стан тривоги. Індивідуалістичність: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – оригінальність та своєрідність, 4-5 балів – незвичайність, шизотимні особливості. Оптимізм: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – гіпертимні риси, 4-5 балів – емоційна незрілість, відсутність критики до свого стану або гіпоманія. Інтроверсія: 0-2 бали – відсутність відхилень від норми, 3 бали – замкнутість, 4-5 балів – аутичність.

При рахуванні результатів за всіма шкалами двох груп (див. Додаток Е) були підраховані середні значення по кожній шкалі. Таким чином, середні показники групи №1, де показник етичного ставлення до тварин за анкетною є низьким та недостатньо сформованим, вийшли такі: надконтроль – 1,8; песимістичність – 1,96; емоційна лабільність – 1,96; імпульсивність – 3,08; жіночність – 2,32; ригідність – 2,48; тривожність – 3,2; індивідуалістичність – 2,2; оптимізм – 3,12; інтроверсія – 2,44. Середні показники групи №2, де показник етичного ставлення до тварин за анкетною є достатнім та сформованим, вийшли такі: надконтроль – 2,24; песимістичність – 1,88; емоційна лабільність – 1,8; імпульсивність – 2,92; жіночність – 2,4; ригідність – 2,64; тривожність – 3,12; індивідуалістичність – 3; оптимізм – 3,4; інтроверсія – 1,76. Порівнявши середні значення за шкалами обох груп, а також підрахувавши кореляцію між ними, у групи №2 рівень за шкалою індивідуалістичності вище на 0,8 (див. рисунок 2.3), а рівень інтроверсії нижче на 0,68 (див. рисунок 2.4). Кореляція шкали індивідуалістичності двох груп

становить 0,29; кореляція шкали інтроверсії двох груп становить 0,1, обидва значення знаходяться в допустимих границях (-1; 1), що свідчить про наявність взаємозв'язку. Критерій Стюдента шкали індивідуалістичності дорівнює 1,48 і його показник є меншим за табличний, що говорить, що коефіцієнт кореляції – не значимий. Розрахунки в онлайн калькуляторі – див. додаток . Критерій Стюдента шкали інтроверсії дорівнює 0,7 і його показник є меншим за табличний, що говорить, що коефіцієнт кореляції – не значимий.

Рисунок 2.3. Результати за шкалою індивідуалістичності методики «МИНИ-СМИЛ» двох груп.

Рисунок 2.4. Результати за шкалою інтроверсії методики «МИНИ-СМИЛ» двох груп.

Висновки до другого розділу

В емпіричній частині нашого дослідження ми дослідили психологічні особливості формування етичного ставлення до тварин у молоді. В роботі досліджувалися внутрішні характеристики, для кращого та глибшого розуміння причин, передумов та ознак формування етичного ставлення до тварин потрібні детальніші дослідження з використанням більшої кількості методик, наративу та глибинних інтерв'ю.

Для дослідження були використані такі методики: індивідуально-типологічний опитувальник Собчик, методика «МИНИ-СМИЛ», методика на встановлення рівня емпатії та власне анкетування на визначення етичного ставлення до тварин серед молоді.

Шляхом анкетування було визначено та надалі поділено респондентів на тих, у кого рівень етичності є сформованим та достатнім та тих, у кого рівень етичного ставлення є недостатньо сформованим або відсутнім; були визначені сфери, в яких респонденти вважають використання тварин нормальним та сфери, в яких вважають використання недопустимим.

Були проведені психологічні методики та встановлені особливості. За кожною шкалою були розраховані середні показники, мінімальні та максимальні. Розрахована кореляція між шкалами обох груп, порівняно показники двох груп та виявлено певні особливості. Розрахований критерій Стьюдента для встановлення зв'язку між двома величинами.

Група №2, де бал за анкету є достатнім та сформованим (6-9), за шкалою екстраверсії методики ІТО має вищий середній показник та нижчий середній показник за шкалою інтроверсії методики «МИНИ-СМИЛ». Також група №2 має вищий середній показник за шкалою індивідуалістичності на 0,8 за методикою «МИНИ-СМИЛ», що може свідчити про прагнення підкреслити свою особистість, позиції, бажання виділитися або про більшу обізнаність та ширший круг пізнань. За методикою на визначення рівня емпатії було встановлено, що у групи №2 (бал 6-9) середній показник емпатії вище за середній показник групи №1 (бал 2-5), що також може бути пов'язано з вибором життєвої позиції щодо використання тварин чи ні.

РОЗДІЛ 3. Психолого-педагогічні методичні рекомендації щодо формування етичного ставлення до тварин у сучасної молоді

3.1. Програма, методи, форми та принципи проведення освітньої роботи з сучасною молоддю щодо формування етичного ставлення до тварин

За словником української мови під редакцією І. К. Білодіда:

Програма - це «наперед продуманий план якої-небудь діяльності, роботи і т. ін.; стислий виклад основного змісту учбового предмета» [21, с. 157].

Форма – це « тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії; суворо встановлений порядок у будь-якій справі» [23, с. 617].

Принцип – це « основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось» [22, с. 693].

Метод (від грец. *metodos* – шлях до чого-небудь) - означає спосіб діяльності, спрямованої на досягнення певної мети.

А. Алексюк дає визначення: «метод навчання – спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності викладача й студентів, спрямованої на вирішення завдань освіти» [2].

Орієнтуючись на характер пізнавальної діяльності учнів, вид змісту освіти, І. Лернер і М. Скаткін формують класифікацію [2; 14; 15]. Серед основних методів навчання виділяють: пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, методи проблемного викладу, частково-пошукові та дослідницькі.

Здійснюється класифікація методів навчання на основі їх внутрішньої психологічної сторони, де основною є концепція І. Лернера та М. Скаткіна «Внутрішня психологічна сторона методу навчання є складним психолого-педагогічним синтезом різних психологічних процесів (відчуття і сприймання, пам'яті і мислення, емоцій, уваги і волі суб'єкта тощо) з метою і змістом навчання» [26, с. 39-44].

Класифікація методів навчання за М. Даниловим і Б. Єсіповим: методи одержання знань, методи застосування знань, методи творчої діяльності, закріплення, перевірки знань, умінь і навичок [8] .

Класифікація методів навчання за джерелами знань Д. Лордкіпанідзе, Є. Голанта, Н. Верзіліна має такий розподіл: словесні методи, наочні, практичні [18].

Поєднання методів викладання та методів навчання класифікацію М. Махмутова: інформаційно-узагальнюючий і виконавчий методи; пояснювальний і репродуктивний методи; індуктивно-практичний і продуктивно-практичний методи; пояснювально-спонукаючий і частково тлумачний методи; спонукаючий і тлумачний методи.

Н. Верзілін запропонував класифікацію методів навчання одночасно за джерелами знань і логічним підґрунтям; А. Алексюк, Н. Зверев запропонували класифікацію за джерелами знань і рівнем самостійності учнів в навчальній діяльності [17].

В. Ф. Паламарчук та В. І. Паламарчук розробили модель методів навчання, в якій поєднані: джерела знань, рівень пізнавальної активності, рівень самостійності учнів та логічний шлях учбових пізнань.

С. Шаповаленко створив класифікацію з такими видами методів навчання: логіко-змістовний, джерельний, процесуальний і організаційно-управлінський.

В. Онищук розробив наступну класифікацію методів навчання. Взявши за основу дидактичні цілі і задачі занять і відповідні їм види діяльності вчителя, учнів, виділяють наступні методи:

- Комунікативний. Навчальна мета заняття: засвоєння готових знань. Діяльність: виклад нового матеріалу, бесіда за змістом, робота з матеріалами.
- Пізнавальний. Навчальна мета: засвоєння учнями нового матеріалу, діяльність учнів: спостереження, сприйняття, аналіз і узагальнення демонстрованих матеріалів.
- Перетворювальний. Навчальна мета: засвоєння учнями і творче застосування знань і навичок. Діяльність учителя і учнів: виконання вправ, проблемних завдань.
- Систематизуючий. Навчальна мета: узагальнення і систематизація знань. Діяльність: узагальнене подання матеріалу учителем, узагальнюючі бесіди.
- Контрольний. Навчальна мета: перевірка засвоєних знань. Діяльність: виконання контрольних робіт, усне опитування учнів [17].

Розглянувши визначення таких понять як програма, форма, принцип, метод та проаналізувавши різні класифікації методів навчання та освітньої діяльності, ми спробували створити та систематизувати методичну розробку такої діяльності щодо поширення етичного ставлення до тварин. Так як в літературі просвітницька діяльність щодо формування етичного ставлення до тварин досконально не описана, а методичні розробки відсутні на дану тему, то в першу чергу ми спробували розглянути це в системі ставлення до навколишнього середовища, екологічної свідомості, адже тварини – така ж важлива частина екосистеми, як і рослини.

С. Дерябо і В. Ясвін описують поміж інших завдань формування свідомого ставлення до навколишнього середовища: формування адекватних екологічних уявлень. Така система уявлень допоможе визначати, що

відбувається у світі природи, а також як відбувається взаємодія між природою та людиною та яка поведінка буде доцільною у тій чи іншій ситуації з точки зору екологічності. Центральним серед формування адекватних екологічних уявлень повинно бути розуміння єдності людини і природи, що буде сприяти створенню суб'єкт-суб'єктної взаємодії [9].

С. Дерябо і В. Ясвін виділяють методологічні особливості формування свідомого ставлення до природи [9]:

- 1) природа розглядається як сукупність кожного конкретного природного об'єкта або їх комплексів, узятих в їхній суб'єктивній одиничності та унікальності, а не як «безлике природне середовище»;
- 2) наголошується відмінність суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного типів ставлення особистості до світу природи;
- 3) для того, щоб дослідити взаємодію людини з навколишнім середовищем використовується концептуальний, поняттєвий і методичний апарат психології особистості та соціальної психології.

За дослідженнями вчених виникненню симпатії до об'єкта природи можуть допомогти механізми ідентифікації та емпатії, результатом використання яких може бути подальша взаємодія з природою, приділенню їй уваги і допомоги.

Беручи до уваги особливості, зазначені вище, у процесі взаємодії людини і навколишнього середовища найважливіше знати, чи сприймає людина природу як об'єкт чи як суб'єкт. Автори вважають, що за допомогою суб'єктивізації об'єктів природи, можна розвивати суб'єктне ставлення до неї, в іншому випадку можна буде говорити тільки про односторонню дію людини на навколишнє середовище. Найважливішим, на думку С. Дерябо і В. Ясвіна, є формування суб'єктного ставлення людини до навколишнього середовища.

Тому важливим аспектом є робота над суб'єктним ставленням до природи, та, в нашому випадку до тварин, яку треба починати з дитячого віку. З початком виховання дитини, з навчанням про навколишній світ, предмети та істот, що живуть разом з ними, слід починати навчати, що природа – такий само суб'єкт світу, як і людство, а не обставини та дійсність, яка ніяк з людиною не пов'язана. Популярний формат виховання, що тваринам не можна завдавати шкоди, жучків не можна вбивати тощо, має бути змінений на те, що тварини мають такі ж права, вони не живуть заради їжі, розваг або одягу. Вони так само відчують біль, страждають, вирощувати тварин заради задоволення людини – не є нормою. Виховувати відчуття відповідальності, що людина має турбуватися про тварин, а не використовувати їх. Речі, які дітям мають розповідати батьки, близькі, люди, що виховують. Кожна людина має право вибору, і у свідомому віці прийме рішення щодо своїх позицій та стилю життя, але фундамент закладається в дитинстві, і ставлення до тварин – така ж основа, як і базові потреби.

3.2. Реалізація програми поширення формування етичного ставлення до тварин серед сучасної молоді, методичні рекомендації

Взявши до уваги всі розглянуті терміни, ми створили рекомендації, що є програмою поширення етичного ставлення до тварин.

Перший етап. Дошкільний вік. Формування етичного ставлення до тварин відбувається на рівні виховання. Розвиток ставлення до природи та тварин як до повноправного суб'єкта. Проведення бесід щодо поваги до планети, тварин. Розповідати, що тварини такі ж істоти як і люди.

Шкільний вік. Початкова школа. Введення занять, окрім природознавства, просвітницьких щодо використання тварин у промисловості.

Теми занять:

- 1) Сфери, в яких тварини використовуються людиною. Харчова, розважальна, косметична, тестування, використання продуктів тваринного походження. Загальна інформація, без наочності та деталей.
- 2) Статистика щодо кількості тварин, що використовуються. Цифри в країні, світі. Статистика щодо «відходів» (тварин для промислового використання, але не реалізованих в цій сфері).
- 3) Права тварин. Історія прав тварин, історичні рухи та акції про заборону використання тварин.
- 4) Філософський та моральний аспект використання тварин, історичний аспект щодо моральності такого ставлення. Демонстрація історичних постатей, філософів, культурних діячів, що висвітлювали дану тему та їх поглядів та принципів.
- 5) Розгляд таких понять, як вегетаріанство, веганство, їх різновиди.
- 6) Тестування косметики та побутової хімії на тваринах. Показ відеороликів на дану тему, але не жорстоких, для розуміння, як це відбувається. Виховання свідомості та спонукання до роздумів щодо продуктів у магазинах та того, що стоїть за ними.
- 7) Використання тварин для одягу. Умови, в яких тримають тварин. Закони та заборони щодо використання тваринного хутра, шкіри у світі та в Україні.
- 8) Розважальна сфера. Тварини не для задоволення та розваг людини. Вони мають відчуття, відчувають біль, радість, страждають. Використання тварин в парках, цирках, -дельфінаріях, зоопарках не є нормальним.
- 9) Ринки з продажу тварин. Дискримінація за видом.

- 10) Умови, в яких живуть тварини для використання у різних сферах. Демонстрація повчальних відеороликів з умовами, харчуванням, ставленням до тварин, станом тварин.
- 11) Екологічний аспект. Вплив на екологію використання тварин у промисловості.
- 12) Виховна година щодо моральності людини. Людина повинна допомагати, робити з планети краще місце. Розвивати почуття відповідальності.
- 13) Залучення до соціальних активностей. Організація та участь у соціальних проектах, акціях, протестах.

Рекомендовані теми будуть корисні для викладачів шкіл та університетів та допоможуть у поширенні та формуванні етичного ставлення до тварин.

Висновки до третього розділу

В третьому розділі нашої роботи були проаналізовані такі поняття, як «форма», «програма», «принцип», «метод», які є необхідними для розуміння та складання методичних розробок. Розглянуті класифікації методів навчання різних авторів, зроблений акцент на суб'єктивізації природи, формуванні суб'єктного ставлення до природи, розгляді природи та її компонентів не як середовища для життя, а як повноправної частини планети з необхідними правами, ставленням, повагою. Запропоновані теми лекційних занять щодо обізнаності у використанні тварин у промисловості у різних галузях, історичний аспект виникнення поняття та потреби боротьби за права тварин, філософську та моральну сторону питання, поширення етичного ставлення до тварин, які можна використовувати у педагогічній практиці, починаючи зі шкільного віку. Починати формувати етичне ставлення до тварин слід з

дитинства, щоб у період молодості, особистість могла бути обізнаної щодо даної теми та мала можливість свідомо приймати рішення.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Були виконані завдання – проаналізовано основні поняття відносно теми дослідження, проведено емпіричне дослідження на встановлення психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у молоді, розробка психолого-педагогічних методичних рекомендацій щодо поширення етичного ставлення до тварин.

Гіпотеза полягала в припущенні щодо існування певних психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин у молоді, за результатами підрахунків - різниця коефіцієнту кореляції – статистично не значима, але наближена до критичного значення, що не дає повну відмову від альтернативної гіпотези, але й не підтверджує математичними методами наявність прямого зв'язку. Робота потребує уточнень та більших досліджень та розрахунків.

У теоретичному розділі були дані визначення поняттям стосовно теми роботи, розглянуто та проаналізовано поняття етичного ставлення до тварин, етичних принципів життя, поняття вегетаріанства та веганства, розглянуто історичне формування та просування ідей прав тварин. Розглянута статистика щодо кількості тварин, які використовуються для промисловості у світі. Розглянуто та розмежовано поняття гуманного поводження з тваринами та етичного, зазначено основні положення гуманності та відмінності між цими концепціями. Розглянуті роботи філософів та їх ідей щодо прав та свобод тварин, їх роль у житті людей та щодо використання людиною. Розглянуто молодь як віковий період, дано визначення, вікові границі та психологічні особливості, новоутворення, характерні риси поведінки та її проявів. Визначено роль молоді у активізмі, соціальному, політичному та екологічному, розглянуто діючу організацію, законопроекти та акції в Україні щодо поширення етичного

ставлення до тварин, а саме заборони на використання тварин заради хутра та таких частин розважальної сфери, як цирки, зоопарки, дельфінарії, фото з тваринами та катання на них у громадських місцях.

Було проведено емпіричне дослідження на встановлення психологічних особливостей формування етичного ставлення до тварин. Було проведено анкетування на визначення позиції та ставлення до використання тварин, сфер використання, які респондент вважає нормальними та недопустимими. Анкету заповнило 64 людини віком від 17 до 26 років включно. 85% респондентів обізнані про використання тварин у промисловості, 71% - є дуже стурбованим цим питанням. У питанні про ставлення до використанням тварин жоден респондент не обрав варіант про позитивне ставлення та відокремленість тварин від людей, 40% - є більшою мірою проти, окрім харчових продуктів; 25% - проти категорично; 35% - за, але лише за відсутністю альтернативи. У питанні позиції 57% - вживає продукти тваринного походження, але проти використання тварин та не використовую косметику, одяг тощо; 12% - вегетаріанці; 3% - вегани. Сфери, які є недопустимими для використання тварин, за результатами анкетування: 81,5% - розважальна; 74% - тестування косметичної продукції; 61,5% - вироблення одягу; 27,7% - дослідження. Сфери, які є допустимими для використання тварин: 61,5% - харчова; 38,5 - використання продуктів тваринного походження у косметичній продукції. Варіантам відповідей на питанням про позицію та ставлення був наданий числовий ранг та було сформовано дві групи: група №1 (бал за анкету 2-5) – з недостатньо сформованим етичним ставленням до тварин, група №2 (бал за анкету 6-9) – достатній рівень, наявність сформованої позиції щодо етичного ставлення до тварин. Були проведені методики: на встановлення рівня емпатії, ІТО та методика «МИНИ-СМИЛ». За кожною шкалою методик були підраховані середні значення, кореляція, дисперсія, середньоквадратичне відхилення, мінімальні та максимальні показники, розрахований критерій Стьюдента для порівняння значень результатів обох груп та наявності зв'язку

між ними. За методикою на встановлення рівня емпатії Мехрабіана група №2 має середній показник 25,4, що є вищим показником порівняно з групою №1, в якій він становить 24, кореляція в допустимих нормах, що свідчить про наявність зв'язку між двома показниками. За методикою індивідуально-типологічного опитувальника Собчик: у групи №2 середній показник за шкалою екстраверсії вище на 0,9 від показника групи №1, також група №2 має нижчі середні показники за шкалами ригідності та лабільності. За розрахунками критерія Стюдента, результат коефіцієнта кореляції є статистично не значимим, але наближеним до критичного табличного значення, що не дозволяє повністю відкидати гіпотезу про наявність зв'язку між показниками шкал двох груп. За методикою «МИНИ-СМИЛ» Собчик: у групи №2 за шкалою індивідуалістичності середній показник вище на 0,8, а показник за шкалою інтроверсії нижче на 0,7 від показників групи №1.

В дослідженні були встановлені внутрішні психологічні особливості формування етичного ставлення до тварин, для детальнішого та достовірнішого розуміння потрібне глибше дослідження, з врахування багатьох зовнішніх чинників та аспектів, які можуть мати вплив на формування етичності щодо тварин, використання більшої кількості психологічних методик, спрямованих на дослідження різних аспектів особистості, проведення глибинних інтерв'ю, складання психологічного портрету кожного респондента з подальшим виявленням закономірностей та спільних характеристик.

Було запропоновано теми щодо просвітницької діяльності у поширенні етичного ставлення до тварин, які можна використовувати у педагогічній діяльності. Акцентування уваги на суб'єктному ставленні до природи та його формуванні. Розглянуті теоретичні поняття та класифікації, які є необхідними в навчальній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акмалова А. А., Капицын В. М., Миронов А. В., Мокшин В. К.. Словарь-справочник по социологии. Учебное издание 2-е изд. Москва : Дашков и К, 2018. 304 с. URL: <https://mybook.ru/author/vladimir-kapicyn/slovar-spravochnik-po-sociologii/read/>
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. Київ: Радянська школа, 1973. 264 с.
3. Алексюк А. Н, Зверев Н. Д. Педагогика: учебн. пособие [для студ. педагог. вуз. и колледж. / Под ред. П.И. Пидкасистого. М., 1996. 608 с.
4. Большой энциклопедический словарь // Гуманність, 2000. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/111402>
5. Борејко В. Є., Пустовіт Н. А. Екологічна етика та гуманне ставлення до тварин та рослин. К.: Київський еколого-культурний центр, Асоціація зоозахисних організацій України, 2011. 80 с. URL: http://ekopravo.kiev.ua/Knigi/ekolog_etika.pdf
6. Борејко В. Е. Этика и практика охраны биоразнообразия. К.: КЭКЦ, 2008. 360 с. URL: <http://ecoethics.ru/wp-content/uploads/2012/12/bioraznoobrazie.pdf>
7. Гиляров А. Человек и животные: этика отношений // Наука и жизнь. — 1976. № 12.
8. Данилов М. А., Есипов Б. П. Дидактика. М.: Издательство Академии педагогических наук, 1957. 518 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1831682/>
9. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология. Ростов н/Д : Феникс 1996. 480 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1917224/>
10. Ентелис Г. С. Возраст и возрастные пределы категории «молодежь». - М.: Социум, 1998. 351 с.

11. Загальна психологія. / За заг. ред. академіка С. Д. Максименка. Підручник. - 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk676290.pdf>
12. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 № 2998-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2998-12>
13. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 27, ст.230) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15>
14. Краевский В. В. Основы обучения. Дидактика и методика: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / В. В. Краевский, А. В. Хуторской. М.: Издательский центр “Академия”, 2007. 352 с. URL: https://academia-moscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_21492.pdf
15. Леднев В. С. Содержание общего среднего образования. Проблемы структуры. / В.С. Леднев. – М., 1980. 264 с
16. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка: 2-е изд., испр. и доп. — М.: Русский язык, 1984. 384 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/994177/>
17. Педагогика: учебн. пособие [для студ. педагог. вуз. и колледж.] / Под ред. П.И. Пидкасистого. – М., 1996. 608 с
18. Пешкова В.Е. Педагогика. Часть 4. Теория обучения (Дидактика). Курс лекций: (Учебное пособие). Майкоп: АГУ, 2010. 148 с.
19. Ручкин, Б. А. Что такое «российская молодежь»? // Методологические проблемы исследования молодежи: Материалы к дискуссии / НИЦ при Ин-те молодежи. М. 1998. С. 90-98.
20. Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. Минск: Харвест, 1998. 301 с. URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=10340>
21. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1976. Т. 7. 723 с. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

22. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1977. Т. 8. 927 с. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
23. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1979. Т. 10. 657 с. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
24. Собчик Л. Н. Психодіагностика в медицине М.: Боргес, 2007. 416 с. URL: <https://www.chitalkino.ru/borges/psikhodiagnostika-v-meditsine/>
25. Собчик Л. Н. Психологія індивідуальності. Теорія і практика психодіагностики СПб.: Речь, 2005. 624 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/298739/>
26. Солдатенко М. М. Самостійна пізнавальна діяльність як найважливіша умова формування спеціаліста / М. М. Солдатенко, Б. А. Сусь // Вища і середня освіта. – 1994. № 7. С. 39-44.
27. Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., Прокоф'єва, Т. Ю. Кравцова, О. А. Психодіагностика толерантності личности. М.: Смысл, 2008. 172 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/388172/>
28. Социология молодежи. Электронная энциклопедия под редакцией проф. Вал. А. Лукова, 2015. URL: <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/youth/281-vozrastnye-granicy.html>
29. «1641: Massachusetts Body of Liberties - Online Library of Liberty». URL: oll.libertyfund.org.
30. «Student» (W.S. Gosset). The probable error of a mean. *Biometrika*, 1908. 6(1). P. 1-25.
31. Armstrong, Susan J., Botzler, Richard G. The Animal Ethics Reader. New York: Routledge, 2016. 768 p.
32. Bajpai, Shiva. The History of India – From Ancient to Modern Times. Himalayan Academy Publications (Hawaii, USA), 2015. 322 p.

33. Beauchamp, Tom L. "Introduction," in Tom L. Beauchamp and R.G. Frey. *The Oxford Handbook of Animal Ethics*. Oxford University Press, 2011. 1008 p.
34. Bentham, Jeremy. *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789. URL: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/bentham/morals.pdf>
35. Cambridge international dictionary of English. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 1792 p.
36. Carr Daniel James. *The Historical Development of Animal Welfare Law in Nineteenth Century Scotland*. Rochester, NY, 2017. URL: <http://surl.li/dcsi>
37. Dombrowski Daniel A. Vegetarianism and the Argument from Marginal Cases in Porphyry, *Journal of the History of Ideas*, 1984. 45(1), January–March. P. 141–143. URL: https://www.jstor.org/stable/2709335?read-now=1&seq=3#page_scan_tab_contents
38. Food and agriculture organization report, 2016. (search criteria: "world" + "meat total" + "producing animals"). URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QL>
39. Forestell Catherine A. & Nezlek John B. Vegetarianism, depression, and the five factor model of personality, *Ecology of Food and Nutrition*, DOI: 10.1080/03670244.2018.1455675, 2018. URL: <https://scholarworks.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=psychologypub>
40. Gannett, Jennifer. *Confronting Animal Abuse: Law, Criminology, and Human-Animal Relationships (PDF)*. *Journal for Critical Animal Studies*, 2011. URL: https://academicpublishingplatforms.com/downloads/pdfs/jcas/volume1/201112281046_JCAS_vol3_2011_14.pdf
41. Gompertz, Lewis. *Moral inquiries on the situation of man and of brutes*, Lewiston: Edwin Mellen Press, 1992 [first edition: 1824]. 160 p.
42. Gregory James. *Of Victorians and Vegetarians*. London, I. B. Tauris, 2007. 328 p.

43. Hart; Francis. *Fruitlands: The Alcott Family and their Search for Utopia*, Yale University Press 2011. 344 p.
44. Henry S. Salt Society "Animals' Rights, Considered in Relation to Social Progress". URL: <https://ru.scribd.com/read/442107574/Animals-Rights-Considered-in-Relation-to-Social-Progress>
45. International Health Exhibition", *The Medical Times and Gazette*, 24 May 1884.
46. Kagan, Shelly. What's Wrong with Speciesism? *Journal of Applied Philosophy*. 2016. 33 (1). P. 1–21. URL: https://www.researchgate.net/publication/287375927_What's_Wrong_with_Speciesism
47. Margoliouth D. S., "Abu'l-'Alā al-Ma'arrī's Correspondence on Vegetarianism", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 34(02), 1902 (289–332), 290. URL: https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.102422/2015.102422.The-Journal-Of-The-Royal-Asiatic-Society-Of-Great-Britain-And-Irelandjanuary1903_djvu.txt
48. Michalak J., X. Zhang, and F. Jacobi. Vegetarian diet and mental disorders: Results from a representative community survey. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 9:67. doi:10.1186/1479-5868-9-67, 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/225281484_Vegetarian_diet_and_mental_disorders_results_from_a_representative_community_survey
49. National Anti-Vivisection Society - campaigning against the use of animals in research: "The history of the NAVS", 2012. URL: https://www.navs.org.uk/about_us/24/0/299/
50. Noguera, Pedro. *Beyond Resistance! Youth Activism and Community Change: New Democratic Possibilities for Practice and Policy for America's Youth*. CRC Press, 2006. URL: <http://surl.li/dcrn>

51. People for the ethical treatment of animals, 1980. URL: <https://www.peta.org/>
52. Pfeiler, T. M., and B. Egloff. Examining the “Veggie” personality: Results from a representative German sample. *Appetite* 120. 2018b. P. 246–255. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0195666317305305>
53. Pfeiler, T. M., and B. Egloff. Personality and attitudinal correlates of meat consumption: Results of two representative German samples. *Appetite* 121. 2018a. P. 294–301. URL: <https://daneshyari.com/article/preview/7306522.pdf>
54. Pope George Uglow "Thirukkural English Translation and Commentary", W.H. Allen, & Co, 2017. 1330 p. URL: <https://www.bookfinder.cloud/?p=Thirukkural+%3A+English+Translation+and+Commentary+by+G+U+Pope&ln=en>
55. Preece Rod, Sins of the Flesh: A History of Ethical Vegetarian Thought, Vancouver: University of British Columbia Press, 2008. P. 12. URL: <https://www.ubcpres.ca/asset/9239/1/9780774815093.pdf>
56. Royal Society for Protection of Animals "History of the RSPCA". London, England. 1972. URL: <https://www.animallaw.info/article/history-rspca>
57. Ruby, M. B., and S. J. Heine. Meat, morals, and masculinity. *Appetite* 56 (2). P. 447–450. URL: https://foodethics.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_foodethik/Ruby__M._2011._Meat__morals_and_masculinity.pdf
58. Ryder, Richard. Speciesism: The original leaflet. *Critical Society* 2:1-2. 2010 [1970]. URL: https://web.archive.org/web/20121114004403/http://www.criticalsocietyjournal.org.uk/Archives_files/1.%20Speciesism%20Again.pdf
59. Schaffner, Joan E. An Introduction to Animals and the Law. Palgrave MacMillan, 2011. P. 17
60. Singh, Upinder. A History of Ancient and Early medieval India : from the Stone Age to the 12th century. New Delhi: Pearson Education, 2008. P. 137.

61. Smith Andrew F. *Eating History*; New York: Columbia University Press, 2013.
URL:
https://books.google.com.ua/books?id=IH6KFJ4Om0oC&pg=PA197&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
62. Spencer, Colin. *The Heretic's Feast: A History of Vegetarianism. Fourth Estate Classic House*, 1996. PP. 33–68, 69–84. URL:
https://www.researchgate.net/publication/240575530_The_Heretic's_Feast_A_History_of_Vegetarianism#fullTextFileContent
63. Tähtinen, Unto. *Ahimsa: Non-violence in Indian tradition*. London: Rider and Company, 1976.
64. The Vegan Society "History", 1944. URL:
<https://www.vegansociety.com/about-us/history>
65. Uvarov, O. "Research with animals: requirement, responsibility, welfare". *Laboratory Animals*. 1985, 19 (1). P. 51–75.
66. Watts, R. J., & Flanagan, C. Pushing the envelope on youth civic engagement: A developmental and liberation psychology perspective. *Journal of Community Psychology*, 2007. 35(6). P. 779-792.
67. Watts, R. J., Griffith, D. M., & Abdul-Adil, J. Sociopolitical Development as an Antidote for Oppression—Theory and Action. *American Journal of Community Psychology*, 1999. 27(2). P. 255-271.
68. White, Chris. "Vegetarian Japan: A short history", *JapanTravel*, 2014
69. Whorton James C., *Crusaders for Fitness: The History of American Health Reformers*, Princeton: Princeton University Press, 2014. P. 69–70.
70. Wilson, Scott "Animals and ethics." in Fieser, James & Dowden, Bradley (eds.) *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2001. URL:
<https://www.iep.utm.edu/anim-eth>
71. Zhmud, Leonid. *Pythagoras and the Early Pythagoreans*. Translated by Windle, Kevin; Ireland, Rosh. Oxford, England: Oxford University Press, 2012. P. 200, 235.

Питання власної анкети «Ставлення сучасного суспільства до використання тварин»

1. Будь ласка, вкажіть свій нік у телеграмі/інсті/фб, щоб можна було зв'язатися для подальшої співпраці
2. Ваш вік
3. Чи обізнані Ви про використання тварин у сучасній промисловості?
Так; Ні
4. Чи турбує Вас питання використання тварин у різних сферах?
Так, дуже турбує; Ні, не думаю про це; Взагалі не турбує
5. Як Ви ставитеся до використання тварин людиною?
ЗА, тварини дуже відокремлені від людей/не мають почуттів/їхня експлуатація та вбивство - це нормально;
ЗА, але лише за відсутністю альтернативи (наприклад, наукові та клінічні дослідження/досліди);
КАТЕГОРИЧНО ПРОТИ, зараз існує альтернатива (штучні організми/шкіра/їжа не тваринного походження/тощо);
БІЛЬШОЮ МІРОЮ ПРОТИ, але харчові продукти є необхідністю
6. Ваша позиція щодо використання тварин у побуті та промисловості?
Дотримуюся веганства в харчуванні та стилі життя (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах);
Дотримуюся вегетаріанства в харчуванні та проти використання тварин (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах);
Дотримуюсь вегетаріанства/веганства лише в харчуванні, інші сфери не хвилюють;

Вживаю м'ясо та продукти тваринного походження, але проти використання тварин в інших сферах (не використовую шкіру/хутро/розваги з тваринами/їжу/продукцію, що тестується на тваринах);

Вживаю м'ясо та продукти тваринного походження та не проти використання тварин в будь-яких сферах;

ВЖИВАЮ м'ясо та продукти тваринного походження, ПРОТИ ВИКОРИСТАННЯ, але НЕ ДОТРИМУЮСЯ етичних принципів у власному житті

7. У яких сферах, на Вашу думку, використання тварин є необхідним/нормальним?

Харчова промисловість;

Фармакологічні дослідження/наукові досліді;

Тестування косметичної продукції/побутової хімії/тощо;

Використання продуктів тваринного походження в косметичній продукції (наприклад, мед/слиз равлика/комахи/тощо);

Вироблення одягу (хутро/шкіра/вовна);

Розважальна сфера (цирки/дельфінарії/фото з тваринами/катання в парках на тваринах/тощо);

Усі вище зазначені;

У жодній

8. У яких сферах, на Вашу думку, використання тварин НЕ є необхідним/допустимим

Харчова промисловість;

Фармакологічні дослідження/наукові досліді;

Тестування косметичної продукції/побутової хімії/тощо;

Використання продуктів тваринного походження в косметичній продукції (наприклад, мед/слиз равлика/комахи/тощо);

Вироблення одягу (хутро/шкіра/вовна);

Розважальна сфера (цирки/дельфінарії/фото з тваринами/катання в парках на тваринах/тощо);

Усі вище зазначені;

У жодній

Опитувальник емоційної емпатії А. Мехрабіана

На питання потрібно обрати варіант відповіді «Так» або «Ні»

1. Меня огорчает, когда я вижу, что незнакомый человек чувствует себя среди других людей одиноко.
2. Люди преувеличивают способность животных чувствовать и переживать.
3. Мне неприятно, когда люди не умеют сдерживаться и открыто проявляют свои чувства.
4. Меня раздражает в несчастных людях то, что они себя сами жалеют.
5. Когда со мной кто-то рядом нервничает, я тоже начинаю нервничать.
6. Я считаю, что плакать от счастья глупо.
7. Я близко к сердцу принимаю проблемы своих друзей.
8. Иногда песни о любви вызывают у меня много чувств.
9. Я сильно волнуюсь, когда должен сообщить людям неприятное для них известие.
10. На мое настроение сильно влияют окружающие меня люди.
11. Я считаю иностранцев холодными и бесчувственными.
12. Мне хотелось бы получить профессию, связанную с общением с людьми.
13. Я не слишком расстраиваюсь, когда мои друзья поступают необдуманно.
14. Мне очень нравится наблюдать, как люди принимают подарки.
15. По-моему, одинокие люди часто бывают недоброжелательными.
16. Когда я вижу плачущего человека, то и сам расстраиваюсь.
17. Слушая некоторые песни, я порой чувствую себя счастливым.
18. Когда я читаю книгу (роман, повесть), то так переживаю, как будто то, о чем читаю, происходит на самом деле.
19. Когда я вижу, что с кем-то плохо обращаются, то всегда сержусь.
20. Я могу оставаться спокойным, даже если все вокруг волнуются.
21. Если мой друг или подруга начинают обсуждать со мной свои проблемы, я стараюсь перевести разговор на другую тему.

22. Мне неприятно, когда люди, смотря кино, вздыхают и плачут.
23. Чужой смех меня не заражает.
24. Когда я принимаю решение, отношение других людей к нему, как правило, роли не играет.
25. Я теряю душевное спокойствие, если окружающие чем-то угнетены.
26. Я переживаю, если вижу людей, легко расстраивающихся из-за пустяков.
27. Я очень расстраиваюсь, когда вижу страдания животных.
28. Глупо переживать по поводу того, что происходит в кино или о чём читаешь в книге.
29. Я очень расстраиваюсь, когда вижу беспомощных старых людей.
30. Чужие слезы вызывают у меня раздражение.
31. Я очень переживаю, когда смотрю фильм.
32. Я могу оставаться равнодушным к любому волнению вокруг.
33. Маленькие дети плачут без причины.

Індивідуально-типологічний опитувальник Собчик (ИТО)

На питання потрібно обрати варіант відповіді «Так» або «Ні»

1. Я постараюсь отнестись к исследованию ответственно и быть максимально искренним
2. У меня очень сложный и трудный для окружающих характер
3. Я лучше справляюсь с работой в тиши и одиночестве чем в присутствии многих людей или в шумном месте
4. Решая серьезные проблемы, я, как правило, обхожусь без посторонней помощи
5. Я очень редко заговариваю первым с незнакомыми людьми
6. Для меня важно, что подумают другие о моих высказываниях и поступках
7. Если будет нужно, я разрушу все преграды на пути к достижению цели
8. Я часто тревожусь по пустякам
9. В моих неудачах виноваты определенные люди
10. Для меня важно иметь общее мнение с теми людьми, с которыми я обычно общаюсь
11. Меня мало касается все, что случается с другими
12. Мне интересны яркие, артистичные личности
13. Мне нет дела до чужих страданий: хватает своих
14. В шумной компании я чаще всего — в роли только наблюдателя
15. Для меня невыносимо наблюдать страдания других людей
16. Я – человек абсолютно правдивый и искренний

17. Все мои беды связаны с собственным неумением ладить с людьми
18. Меня часто тянет к шумным компаниям
19. Принимая важное решение, я всегда действую самостоятельно
20. Мне всегда приятно заводить новых знакомых
21. Берясь за какое-либо дело, я не стану долго раздумывать прежде чем начать действовать
22. Меня раздражают люди, пытающиеся изменить мое мнения, когда я уверен в своей правоте
23. Я часто волнуюсь за близких мне людей даже без серьезного повода
24. Я не могу терпеть, когда кто-нибудь меняет заведенный мною порядок
25. Я умею привлекать к себе внимание окружающих меня людей
26. В жизни я твердо придерживаюсь определенных принципов
27. Люблю посещать компании, где можно танцевать или петь
28. Я чрезвычайно чувствителен к изменениям в настроении окружающих меня людей
29. Я могу не смущаясь дурачиться в веселой компании
30. Я спокойно отношусь к тому, что кто-то рядом переживает по поводу своих неприятностей
31. Я никогда не поступаю как эгоист
32. Часто бывает так, что из-за меня у окружающих портится настроение
33. Интересные идеи приходят мне в голову чаще, когда я один, а не в присутствии многих людей

34. Я могу взять на себя ответственность за целую группу людей для пользы дела
35. Мне трудно преодолеть застенчивость, когда нужно говорить перед группой людей
36. Мнение старших по возрасту или положению большого значения для меня не имеет
37. Мне не трудно заставить других людей действовать так, как я считаю нужным
38. Я так сильно переживаю неудачи, что у меня ухудшается самочувствие
39. Я всегда бываю упрям в тех случаях, когда уверен в своей правоте
40. Если в компании я не нахожусь в центре внимания, мне становится скучно и неинтересно
41. Никто не может навязать мне свое мнение
42. Мне нравится путешествовать с разными, каждый раз новыми попутчиками
43. Я могу изменить свое мнение под давлением окружающих
44. В поезде я с удовольствием провожу время в беседе с попутчиками
45. Я никогда не вру
46. Я никогда не откладываю на завтра то, что следовало сделать сегодня
47. Я вечно ничем не доволен
48. Я люблю одиночество, позволяющее мне сосредоточиться на своих мыслях
49. Я умею заинтересовать людей и повести их за собой
50. Мне нравится командовать другими
51. Я умею дать отпор тем, кто вмешивается в мои дела

52. Мне бывает неловко за высказывания и поступки моих близких
53. Мне нередко приходилось в драке защищать свои права
54. Я испытываю чувство вины (или даже стыда), если меня преследуют неудачи
55. Мое настроение находится в сильной зависимости от настроения тех, кто меня окружает
56. Я добиваюсь своего упорством и настойчивостью
57. Мне часто бывает скучно, когда вокруг все веселится
58. Мое грустное настроение легко исправляется, если я смотрю в кино или по телевизору комедийное представление
59. Ради сохранения добрых отношений я могу отказаться от своих намерений
60. Я всегда придерживаюсь общепринятых правил поведения
61. Меня любят все мои друзья
62. У меня трагичная судьба
63. У меня много близких друзей
64. Я самый несчастный человек на свете
65. Мне проще надеяться на других, чем брать на себя ответственность, даже если речь идет о моих проблемах
66. Я стараюсь быть таким «как все», не выделяться среди других
67. Я – человек спокойный, уравновешенный
68. Я могу долго не реагировать на чьи-то шутки, но потом «взорваться» гневной реакцией
69. Я очень чувствителен к изменениям погоды

70. Я не люблю присутствовать на шумных застольях
71. Я могу проявить безалаберность в делах, а потом понемногу приводить их в порядок
72. Я люблю ходить в гости
73. Мне все равно, что обо мне думают окружающие
74. Я волнуюсь только по поводу очень больших неприятностей
75. Я никогда не испытываю желания выругаться
76. Я никого никогда не обманывал
77. Мне никто не нужен и я не нужен никому
78. Я – человек застенчивый
79. Мне ужасно не везет в жизни
80. Я часто стараюсь следовать советам более авторитетной личности
81. Я бы очень переживал, если бы кого-то задел или обидел
82. Меня ни чем не испугать
83. Я часто пользуюсь чужими советами при решении своих проблем
84. В своих неудачах я в первую очередь виню самого себя
85. Я совершенно не обращаю внимания на свой стиль одежды
86. Я не стараюсь планировать свое ближайшее будущее и работу
87. Когда меня зовут в гости, я чаще всего думаю: «Лучше бы мне остаться дома»
88. Я ничего не знаю о личных проблемах окружающих меня людей
89. Малейшая неудача резко снижает мое настроение

90. Я никогда не сержусь

91. Я отвечал на все вопросы очень правдиво

Додаток Г

Таблиця результатів індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО)

№	Бал за анкету	Екстраверсія	Спонтанність	Агресивність	Ригідність	Інтроверсія	Сензитивність	Тривожність	Лабільність
1	7	9	6	5	6	4	8	7	6
2	6	7	5	5	4	7	9	7	8
3	6	4	5	7	6	6	6	6	6
4	5	5	6	8	6	5	3	5	5
5	5	4	5	3	4	8	9	4	6
6	8	6	6	6	1	2	3	4	4
7	7	7	7	5	6	6	4	3	4
8	5	7	5	6	4	0	4	5	7
9	5	7	4	5	4	2	5	3	7
10	5	4	8	9	7	7	4	2	6
11	5	2	5	5	3	6	7	8	7
12	8	6	9	9	7	3	1	4	4
13	6	8	2	1	4	5	7	6	7
14	8	5	5	7	6	6	8	8	7
15	6	8	5	5	5	1	6	9	7
16	5	1	4	5	6	3	8	8	7
17	8	6	7	5	6	6	7	5	5
18	6	6	2	4	4	8	6	4	7
19	5	6	4	5	5	4	7	7	8

№	Бал за анкету	Екстраверсія	Спонтанність	Агресивність	Ригідність	Інтроверсія	Сензитивність	Тривожність	Лабільність
20	3	1	4	5	4	9	5	4	6
21	5	2	7	5	5	8	9	8	7
22	6	2	3	4	4	8	9	7	8
23	5	4	4	5	4	6	4	7	5
24	5	3	4	6	6	7	7	9	6
25	5	9	5	4	7	5	4	4	7
26	7	5	6	5	7	6	6	4	6
27	6	1	8	4	5	6	2	3	2
28	8	1	4	5	6	8	9	8	7
29	5	2	5	3	4	7	6	5	5
30	4	6	7	4	4	3	3	4	6
31	6	7	5	3	4	5	7	6	6
32	9	1	3	4	5	9	6	9	6
33	5	5	5	5	5	8	8	8	6
34	6	7	6	4	4	5	7	8	7
35	5	9	6	3	5	6	8	6	7
36	5	5	2	6	4	8	5	6	8
37	4	1	4	4	7	5	6	8	7
38	6	8	3	5	7	8	5	9	8
39	6	3	6	8	4	5	9	6	7
40	5	4	6	3	7	9	2	6	7

№	Бал за анкету	Екстраве рсія	Спонтан ність	Агреси вність	Ригідні сть	Інтро версія	Сензи тивні сть	Трив ожніс ть	Лабіл ьність
41	5	7	5	8	7	6	8	4	6
42	6	6	5	9	3	5	8	4	6
43	7	9	5	7	4	6	6	5	9
44	7	7	6	8	7	4	6	5	6
45	6	6	3	7	4	8	6	6	5
46	5	5	7	4	8	6	9	6	7
47	6	5	8	2	5	8	4	7	6
48	5	4	8	6	4	8	5	7	5
49	4	7	5	9	4	7	9	4	6
50	4	8	6	4	7	8	5	7	6

Опитувальник «МИНИ-СМИЛ» Собчик

На питання потрібно обрати варіант відповіді «Вірно» або «Невірно»

1. Я всегда говорю только правду.
2. Мои дела идут хуже, чем у других.
3. Я не стану рассказывать о себе всё даже близкому человеку.
4. Я вполне здоровый человек.
5. У меня часто бывает грустное настроение.
6. Мне безразлично, нравлюсь ли я окружающим меня людям.
7. Я стремлюсь добиться в жизни успеха.
8. У меня слишком мягкий характер.
9. Я стремлюсь отстаивать свое мнение любой ценой.
10. Часто тревожусь по пустякам.
11. Меня трудно понять окружающим.
12. Жизнь прекрасна и удивительна.
13. Я – человек замкнутый, закрытый.
14. Я никогда не вру.
15. У меня нет серьезных проблем.
16. С окружающими людьми у меня отношения ровные.
17. Житейские невзгоды не сказываются на моем самочувствии.
18. Меня ничто не радует.
19. У меня легко меняется настроение в зависимости от обстоятельств.
20. Я не терплю, когда меня вынуждают действовать определенным образом.
21. Я люблю читать стихи о любви.
22. Мне тяжело уступать другим, даже когда они правы.
23. Я боюсь, что со мной случится что-нибудь страшное.
24. У меня свой, необычный стиль жизни.
25. Я сумею достичь многого.

26. Я стесняюсь говорить о чем-либо в присутствии большого количества людей.
27. Я никогда не нарушаю общепринятого порядка.
28. В данный момент мне очень плохо.
29. У меня дела идут нормально.
30. Мне необходимо следить за своим здоровьем.
31. Я вполне уверенный в себе человек.
32. У меня очень редко болит или кружится голова.
33. Мне трудно придерживаться общепринятых правил.
34. Мне часто приходится проявлять жесткость.
35. Я легко соглашаюсь с собеседником, даже если он не совсем прав.
36. Я ничего и никого не боюсь.
37. Я мало чем отличаюсь от других людей.
38. Большую часть времени у меня прекрасное настроение.
39. Мне легко вступить в беседу даже с малознакомыми людьми.
40. Если это незаметно для других, я могу поступить против правил.
41. Я – самый несчастный человек.
42. Я часто проявляю несдержанность.
43. Мое самочувствие очень плохое.
44. Меня мало задевает грубость окружающих меня людей.
45. Я легко могу заплакать.
46. Мне никто не мешает поступать так, как я хочу.
47. У меня не складываются отношения с лицами противоположного пола.
48. Мне нравится держать окружающих в подчинении.
49. Мне страшно взяться за новую работу.
50. У меня особый, не такой, как у всех, круг интересов.
51. У меня нет никаких талантов и способностей.
52. Я люблю веселиться в большой компании.
53. Я никогда не откладываю на завтра то, что следует сделать сегодня

54. У меня расстроена психика.
55. Я всегда могу сдерживать свои эмоции.
56. Нет на свете человека более тяжело больного, чем я.
57. На мою голову свалились все несчастья.
58. В состоянии захваченности переживаниями я перестаю понимать, что делаю.
59. Я часто поступаю непродуманно, под влиянием минутного настроения.
60. У меня необычная ориентация в сфере сексуальных отношений.
61. Я не выношу, когда мне противоречат.
62. Тревожное состояние часто охватывает меня без всяких причин.
63. Есть мой особый мир переживаний, в котором я по-настоящему живу.
64. У меня настолько прекрасное настроение, что его ничем нельзя испортить.
65. Я себя нормально чувствую лишь в одиночестве, когда никого нет рядом.

Таблиця результатів за методикою «МИНИ-СМИЛ»

№ респондента	Бал за анкету	Надконтроль	Песимістичність	Емоційна лабільність	Імпульсивність	Жіночність	Ригідність	Тривожність	Індивідуальність	Оптимізм	Інтроверсія
1	7	1	1	0	3	3	2	2	1	4	0
2	6	4	3	3	4	1	3	5	5	3	2
3	6	2	2	3	4	2	4	4	4	4	2
4	5	2	1	3	2	2	3	2	2	4	0
5	5	2	2	1	4	3	3	3	0	3	3
6	8	1	1	1	3	3	2	1	1	4	0
7	7	1	1	2	2	2	3	1	0	4	1
8	5	2	1	1	2	3	2	4	1	4	0
9	5	1	1	0	1	2	2	2	0	4	0
10	5	1	0	0	2	3	5	2	2	3	3
11	5	2	3	2	4	2	2	4	3	5	2
12	8	2	1	3	2	3	3	0	5	3	1
13	6	2	2	3	3	3	4	4	3	4	2
14	8	3	2	3	4	3	5	5	5	2	2
15	6	2	1	1	3	4	2	4	3	5	0
16	5	2	2	2	3	2	3	4	2	3	1
17	8	2	2	0	2	4	1	3	0	3	2
18	6	3	2	4	3	2	3	2	2	5	2
19	5	2	3	3	4	4	3	4	3	3	1
20	3	2	1	1	2	3	2	1	0	2	4
21	5	2	3	2	2	4	5	5	2	2	4
22	6	4	4	2	3	1	2	5	4	3	2

№ респондента	Бал за анкету	Надконтроль	Песимістичність	Емоційна лабільність	Імпульсивність	Жіночність	Ригідність	Тривожність	Індивідуалістичність	Оптимізм	Інтроверсія
23	5	2	3	3	4	3	2	4	5	3	4
24	5	4	3	2	2	5	3	5	2	2	2
25	5	1	1	1	3	3	1	1	1	4	1
26	7	2	1	0	2	2	4	1	3	3	2
27	6	1	0	3	3	0	2	0	4	4	3
28	8	2	3	2	2	3	2	5	3	3	3
29	5	2	2	1	1	2	1	2	1	2	2
30	4	3	1	2	4	4	1	0	4	5	1
31	6	1	1	1	4	4	4	4	4	4	1
32	9	2	3	1	4	1	2	5	3	4	5
33	5	2	2	1	3	1	3	4	3	4	5
34	6	1	3	2	5	1	3	5	4	2	0
35	5	2	1	2	3	2	2	4	4	5	2
36	5	3	0	3	3	0	4	3	3	1	1
37	4	2	1	2	4	1	3	3	4	3	3
38	6	3	3	0	3	3	1	2	3	2	4
39	6	2	2	4	3	2	2	4	2	4	2
40	5	1	4	5	5	0	2	5	2	3	5
41	5	1	5	1	5	1	1	5	0	2	5
42	6	3	0	1	3	2	3	3	2	5	0
43	7	4	1	0	2	4	4	2	4	4	3
44	7	2	2	3	0	3	1	3	5	0	0
45	6	2	4	2	2	4	1	4	5	2	2
46	5	3	3	4	2	2	0	1	3	3	4

№ респо ндента	Бал за анк ету	Надко нтроль	Песиміст ичність	Емоці йна лабіль ність	Імпульс ивність	Жіно чність	Ригід ність	Триво жність	Індивідуалі стичність	Опти мізм	Інтров версія
47	6	4	2	1	4	0	3	4	0	4	3
48	5	2	2	0	3	1	4	5	3	4	1
49	4	1	3	3	4	2	2	3	5	2	3
50	4	3	1	4	5	3	3	4	0	2	4